

Współczesne problemy wieku senioralnego

Szanse i zagrożenia

Monografie
Kolegium
Jagiellońskiego

Rada Programowa serii:

przewodniczący: prof. KJ dr hab. Grzegorz Górski (Kolegium Jagiellońskie, Toruń, Polska)

prof. Ivana Butoracova-Sidlerova PhD (University of St. Cyril and Methodius, Trnava, Slovakia)

prof. dr hab. Krzysztof Górski (Jet Propulsion Laboratory NASA, Pasadena, CA, USA)

prof. RN dr Josef Navratil PhD (University of South Bohemia, České Budějovice, Czech Republic)

ks. prof. dr hab. Ireneusz Werbiński (Kolegium Jagiellońskie, Toruń, Polska)

prof. UMK dr hab. Marek Zajko (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska)

prof. KJ dr hab. Krystyna Żuchelkowska (Kolegium Jagiellońskie, Toruń, Polska)

Współczesne problemy wieku senioralnego

Szanse i zagrożenia

Renata
Brzezińska

Monografie
Kolegium
Jagiellońskiego

Toruń 2021

JAGIELLOŃSKI
INSTYTUT WYDAWNICZY

Recenzenci:

ks. prof. dr hab. Ireneusz Werbiński, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
dr hab. Agata Chabior, prof Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach

Redaktor prowadzący:

Beata Króliczak-Zajko

Korekta:

Anna Przybysz

Opracowanie graficzne:

Beata Króliczak-Zajko

Skład:

Karol Cyranowicz

Copyright by © Jagielloński Instytut Wydawniczy & Renata Brzezińska

Toruń 2021

Jagielloński Instytut Wydawniczy

ul. Szosa Bydgoska 50

87-100 Toruń

tel. 56 651 97 81

ISBN 978-83-65824-77-6

Wersja elektroniczna

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I	
Senior w przestrzeni społecznej	15
1. Rzeczywistość ludzi w wieku senioralnym a poziom ich satysfakcji życiowej	17
2. Seniorzy w społecznych identyfikacjach	35
3. Społeczeństwo dla wszystkich kategorii wieku – rzeczywistość czy utopia?	47
Rozdział II	
Senior w przestrzeni edukacyjnej	65
1. Aktywność seniorów w aspekcie organizacji i działalności uniwersytetów trzeciego wieku w województwie kujawsko-pomorskim	67
2. Educational requirements of seniors. From the research upon the activity of the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Century in Włocławek	84
3. Doświadczenia edukacyjne seniorów w narracjach biograficznych słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku	103
Rozdział III	
Senior w przestrzeni zawodowo-emerytalnej.	
Między okresem zawodowym a emeryturą	117
1. Experiencing epiphany in professional career within biographies of senior teachers	119
2. Nauczyciele wobec przyszłej emerytury	135
3. Akomodacja życiowa seniorów	152
Bibliografia	165

Wstęp

Wiek senioralny oraz zjawisko starzenia się społeczeństwa stały się dominującą problematyką XXI wieku. Powodem wzmożonego zwrócenia uwagi na ludzi starszych są przede wszystkim zmiany demograficzne, które wskazują na niezwykle szybkie tempo wzrostu wskaźnika populacji seniorów przy coraz większych, nieodwracalnych zmianach wzorca płodności, charakteryzujących się niskim poziomem dzietności. Dane Głównego Urzędu Statystycznego podsumowujące rok 2019 podają, że liczba osób w wieku poprodukcyjnym wyniosła ponad 8,4 miliona, a jej udział w ogólnej populacji wzrósł do 21,9%, podczas gdy jeszcze w 2000 roku ta grupa ludności liczyła 5,7 miliona i stanowiła niespełna 15% populacji¹. W 2050 roku Polska stanie się jednym z krajów o najbardziej zaawansowanym procesie starzenia się populacji w Europie. Według prognozy Eurostatu liczba ludności Unii Europejskiej wzrośnie do 2050 roku o 3,6%, ale w Polsce zmaleje o blisko 10%. W 2050 roku osoby w wieku 65 lat i więcej będą w naszym kraju stanowiły 31,5% populacji². Tak drastyczne zmiany w strukturze ludności z pewnością spowodują naruszenie bezpieczeństwa socjalnego i społeczno-ekonomicznego kraju, dodatkowo stan ten zostanie spotęgowany zjawiskiem braku zastępowalności pokoleń. Stąd coraz większe zainteresowanie problematyką senioralną, podejmowaną zarówno przez rządzących, jak i naukowców, którzy starają się zwrócić uwagę na istniejące zagrożenie i poszukiwanie rozwiązań dostosowujących społeczeństwo do zmian demograficznych.

Zwiększanie się liczby seniorów w społeczeństwie wymaga także zainteresowania problemami wieku senioralnego oraz zaspokajania ich licznych potrzeb. Ponieważ problematyka potrzeb pojawia się wielokrotnie w niniejszym opracowaniu, zatem zasadnym jest odniesienie się do tego pojęcia.

¹ Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura ludności oraz ruch naturalny w przekroju naturalnym*, stan na dzień 31.12. 2019, opublikowane 30.04.2020, Internet, <https://www.stat.gov.pl/obszary tematyczne/ludność> [dostęp: 23.11.2020].

² Główny Urząd Statystyczny, *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, Warszawa 2014.

Według Wincentego Okonia potrzeba jawi się jako stan, w którym jednostka odczuwa chęć zaspokojenia jakiegoś braku³. Potrzeby determinują kierunek i dynamikę każdego działania ludzkiego, a zatem jego jakość będzie uwarunkowana stopniem i rodzajem zaspokojenia potrzeb życiowych. Przekonuje o tym Abraham Maslow, twórca hierarchicznej struktury potrzeb, według której zaspokojenie tego, co nieodzowne dla życia jednostki warunkuje pojawienie się potrzeb wyższego rzędu. W obrębie struktury A. Masłowa znalazły się, począwszy od najniższych: potrzeby fizjologiczne (wynikające z funkcji życiowych), potrzeba bezpieczeństwa (pewności, stabilności, opieki), przynależności i miłości (relacje społeczne, związki uczuciowe), szacunku (poczucia własnej wartości, poważania ze strony innych), samorealizacji (zrealizowania własnych możliwości), a także potrzeby poznawcze (zdobywanie wiedzy, rozumienie) i estetyczne (porządku, symetrii, dokończenia działania).

Agata Chabior przytacza klasyczną klasyfikację potrzeb, która zakłada istnienie dwóch grup: potrzeby fizjologiczne (jako biologiczne, instynktowne) oraz psychospołeczne (nabyte społecznie, warunkowane). Jednak zdaniem Autorki, „[...] w odniesieniu do człowieka starszego i jego potrzeb, właściwe wydaje się odwołanie do koncepcji potrzeb ponadpodmiotowych. Uznaje się za nie te, spośród całości potrzeb człowieka, których nie jest on zdolny – przejściowo lub trwale, częściowo lub całkowicie – samodzielnie zaspokajać ani regulować⁴”.

Powyższe rozważania wskazują zatem na podstawowe grupy potrzeb, które są wspólne dla ludzi w każdym wieku, ale i na istnienie grupy potrzeb specyficznych, zależnych od wieku i od sytuacji, w jakiej znajduje się jednostka. Do ich zaspokojenia potrzebna jest zatem druga osoba, pełniąca rolę opiekuna czy doradcy⁵.

Potrzeby człowieka starszego można analizować w odniesieniu do trzech podstawowych aspektów starzenia się i starości człowieka: biologicznego (fizycznego), psychologicznego i społecznego. Wszystkie wzajemnie się warunkują i przenikają.

³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. 10, Warszawa 2007, s. 324.

⁴ A. Chabior, *Potrzeby osób starszych*, w: *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, A. Chabior (red.), Kraków 2017, s. 127.

⁵ E. Lisowska, *Diagnostyka pedagogiczna w pracy z dzieckiem i rodziną*, cyt. za: A. Chabior, dz. cyt., s. 127, 129.

Aspekt fizyczno-zdrowotny ma niebagatelne znaczenie dla postrzegania starości, gdyż jest on zależny od stanu zdrowia jednostki. Sprawność fizyczna, która obniża się wraz z wiekiem człowieka, prowadzi do osłabienia funkcji wszystkich narządów, ograniczenia zdolności do wysiłku, spadku wigoru, co może być dotkliwie zwłaszcza dla osób szczególnie aktywnych. Ale i biologiczne starzenie się organizmu, przejawiające się zmianami w wyglądzie człowieka, może decydować o przyjęciu niewłaściwej postawy wobec starości, skutkującej niekiedy złym stanem psychicznym jednostki. Wydaje się, że we współczesnym społeczeństwie starość nie została w pełni zaakceptowana. Nadal dominuje kult młodości. Genetyka poszukuje przyczyn starości, starając się znaleźć sposób na opóźnienie procesu starzenia organizmu. Koncerny kosmetyczne i farmaceutyczne prześcigają się w produkcji różnych środków pozwalających rzekomo zachować młodość, a ich obecność na rynku jest tak znacząca, że nie da się jej przeoczyć. Medycyna kosmetyczna osiąga niewyobrażalne zyski na korekcie i tuszowaniu oznak starości, tworząc iluzję, że współczesny człowiek wcale nie musi się zestarzeć. Media, a zwłaszcza reklamy telewizyjne, oparte są głównie na afirmacji młodości i urody, natomiast starość pokazywana jest jedynie w kontekście nowego, cudownego balsamu, który ma przywrócić młody wygląd i witalność⁶.

Zmiany rozwojowe związane ze starzeniem się organizmu dotyczą także funkcji psychicznych, które wskutek starzenia się mózgu ulegają osłabieniu. Jednak wielu naukowców podkreśla, że styl życia, którego istotną częścią jest pielęgnowanie sprawności intelektualnych, codzienne angażowanie się w czynności wymagające aktywności umysłowej potrafi skutecznie zachować zdolność funkcji kognitywnych do późnych lat⁷.

Niezwykle ważnym zagadnieniem jest społeczny aspekt starości. Można go rozważyć przede wszystkim w kontekście zmieniających się ról społecznych seniorów, ich miejsca i pozycji społecznej, a także postaw społeczeństwa wobec osób starszych. Modyfikacja ról społecznych seniorów, zarówno od strony zawodowej (przejście na emeryturę), rodzinnej, członka grup towarzyskich czy użytkownika wolnego czasu, niesie za sobą poważne konsekwencje i staje się źródłem problemów. „Z reguły dominują role peryferyjne, łączące się z socjalizacją retrogresywną,

⁶ R. Brzezińska, *Aktywny wiek senioralny. Z badań nad działalnością Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku*, Włocławek 2014, s. 30.

⁷ R.D. Hill, *Pozytywne starzenie się. Młodzi duchem w jesieni życia*, Warszawa 2010, s. 106.

a zatem z wycofaniem się jednostki z aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym⁸”.

Największe zmiany dotyczą roli zawodowej i rodzinnej⁹. Przejście na emeryturę powoduje całkowite przeobrażenie dotychczasowego życia społecznego jednostki. Niekiedy manifestuje się zmianą w relacjach z ludźmi, ograniczeniem kontaktów interpersonalnych, odsunięciem lub wycofaniem się z życia społecznego. Dla niektórych osób nadmiar czasu wolnego, jakim dysponują po zakończeniu pracy, co wydawałoby się pozytywną wartością, okazuje się zgubny, gdyż nie potrafią go właściwie zagospodarować. Jest to uciążliwe, tym bardziej kiedy zmienia się rola rodzinna seniora, na skutek opuszczenia domu przez dzieci (syndrom „pustego gniazda”) czy wdowieństwa i pojawiającego się w tym czasie poczucia osamotnienia.

Aspekt społeczny odnosi się także do postaw społeczeństwa wobec seniorów i ich pozycji społecznej. Choć dziś poświęca się seniorom więcej uwagi ze względu na prowadzone programy socjalne, zdrowotne, edukacyjne czy kulturalne, to jednak cały czas dominuje w społeczeństwie zjawisko ageizmu, charakteryzujące się skłonnością do uprzedzeń, dyskryminacji czy formułowania stereotypowych opinii na temat ludzi starszych. Taki stan rzeczy powoduje, że człowiek starszy traktowany jest instrumentalnie, a jego pozycja w społeczeństwie jest niska, o czym zresztą są przekonani sami seniorzy, zwłaszcza ci z niższym wykształceniem¹⁰. A przecież to społeczno-kulturowy wizerunek starości wyznacza społeczną rolę człowieka starszego i decyduje o postrzeganiu siebie w kategoriach podmiotowości. „Ograniczenie podmiotowości ogranicza aktywność jednostki. Aktywizacja ludzi starych ma zatem na celu [...] stworzenie warunków do jak najpełniejszej realizacji potencjału ich podmiotowości¹¹”.

Aktywność życiowa jest jedną z najważniejszych potrzeb ludzkich. Stopień aktywności seniora jest niejako wskaźnikiem jakości jego życia we wszystkich obszarach. „Spełniona potrzeba aktywności, czyli rzeczywiście podjęta aktywność, warunkuje zaspokojenie wszystkich potrzeb człowieka, zarówno biologicznych, jak i społecznych i kulturalnych (...),

⁸ A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie*, Olsztyn 2005, s. 58.

⁹ N. Pikuła, *Senior w przestrzeni społecznej*, Warszawa 2013, s. 43.

¹⁰ Por.: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Raport: Komu żyje się najtrudniej?*, Warszawa 2018, badanie nr 106.

¹¹ P. Szukalski, B. Szatur-Jaworska (red.), *Aktywne starzenie się*, Łódź 2014, s. 9.

jest też warunkiem odgrywania ról społecznych, funkcjonowania w grupie, bycia w społeczeństwie¹²”.

Według założeń teorii aktywności Ruth S. Cavan, Ernsta Burgessa, Roberta Havighursta, Herberta Geldhammera, także w wieku poprodukcyjnym aktywność powinna mieć należne jej miejsce w życiu seniorów. Po stracie pierwotnej roli, jaką była praca zawodowa, seniorzy mogą znaleźć sobie działania zastępcze, które zaspokoją ich potrzeby i zapewnią satysfakcję w dalszym okresie życia¹³. Niekiedy może to być aktywność rodzinno-domowa, kulturalna, społeczna (np. wolontariat), religijna, ale i edukacyjna.

Edukacja w starszym wieku stanowi niezaprzeczalną wartość, pełniąc funkcję adaptacyjną, integracyjną, kompensacyjną czy terapeutyczną. Może zatem pomóc w uporaniu się z problemami dotyczącymi wieku starczego. Promowaniem idei edukacji wśród seniorów zajmują się różne instytucje. Prowadzona jest w klubach seniora, domach spokojnej starości, domach pomocy społecznej czy różnych organizacjach, które zajmują się zaspokajaniem potrzeb intelektualnych i społecznych ludzi starszych. Szczególną rolę w tym zakresie pełnią uniwersytety trzeciego wieku jako instytucje przygotowujące do aktywnego uczestnictwa w życiu w starszym wieku, a tym samym przeciwdziałające wykluczeniu seniorów. Dodatkowo, jako ruch międzynarodowy promują ideę kształcenia ustawicznego, które powinno obejmować całe życie człowieka aż do jego kresu.

Pokróćce nakreślone problemy wieku senioralnego znajdują szersze i pełniejsze omówienie w artykułach zamieszczonych w niniejszej publikacji. Autorka zwraca też uwagę na fakt, że istnienie coraz większej rzeszy ludzi starszych w naszym społeczeństwie oraz ich liczne problemy pociągają za sobą potrzebę uświadamiania społeczeństwu konieczności stworzenia rozwiązań dostosowanych do ich potrzeb. To właśnie stało się celem niniejszego opracowania, w którym staram się przedstawić nie tylko trudności w życiu codziennym seniorów, ale i ukazać starość jako okres potrzebny w ludzkim istnieniu dla samorealizacji i dalszego rozwoju jednostki.

Opracowanie stanowi zbiór, w większości wydanych już, artykułów z lat 2014–2020, z których każdy związany jest z wiekiem senioralnym i funkcjonowaniem ludzi starszych w różnych przestrzeniach życia. Zostały

¹² Z. Wiatrowski, I. Mandrzejewska-Smól, A. Aftański, *Pedagogika pracy i andragogika z myślą o dorastaniu, dorosłości i starości człowieka w XXI wieku*, Włocławek 2008, s. 382.

¹³ J. Rembowski, *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*, Warszawa–Poznań 1984, s. 34.

one zmodyfikowane do aktualnych potrzeb. Ich pierwotne wersje ukazały się w następujących publikacjach:

- *Akomodacja życiowa seniorów*, „Zeszyty Naukowe WSHE”, pod hasłem *Problemy społeczne i opiekuńcze współczesności w relacji pedagogicznej*, M. Włosiński (red.), Włocławek 2014, t. 38, z. 13.
- *Aktywność seniorów w aspekcie organizacji i działalności uniwersytetów trzeciego wieku w województwie kujawsko-pomorskim*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Gospodarki”, Edukacja – Rodzina – Społeczeństwo, Bydgoszcz 2018, t. 32, nr 3.
- *Educational requirements of seniors. From the research upon the activity of the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Century in Wloclawek*, w: A. Chabior, A. Szplit, *Ageing and Old Age as a Task-Health, Activation, Development, Integration*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2014.
- *Edukacyjny wymiar doświadczeń seniorów w aspekcie kształcenia na Kujawsko-Dobrzyńskim Uniwersytecie Trzeciego Wieku we Włocławku*, „Wisnik Czekauskowo Uniwersytetu”, Czerkaski Narodowy Uniwersytet im. Bohdana Chmielnickiego, Czerkasky 2015, nr 32.
- *Experiencing epiphany in professional career within biographies of senior teachers*, „Polish Journal of Social science” Humanistyczno-Ekonomicznego Uniwersytetu w Elblągu, Elbląg 2016, t. 11, nr 1.
- *Rzeczywistość ludzi w wieku senioralnym a poziom ich satysfakcji życiowej*, „Zeszyty Naukowe WSHE”, pod hasłem: *Wiek senioralny w teorii i codzienności*, Z. Wiatrowski, W. Kubiak (red.), Włocławek 2015, t. 40, z. 1.
- *Seniorzy w społecznych identyfikacjach*, „Zeszyty Naukowe KSW”, hasło: *Oblicza senioralnej codzienności*, Z. Wiatrowski (red.), Włocławek 2017, t. 44, zeszyt 16.

Zawartość treściową publikacji stanowią trzy rozdziały o charakterze empirycznym. Każdy z nich odnosi się do konkretnego obszaru funkcjonowania ludzi starszych: społecznego, edukacyjnego, zawodowo-emerytalnego. Przedstawione w nich artykuły zawierają analizę autorską dotyczącą rzeczywistości seniorów wzbogaconą wynikami badań sondażowych, biograficznych i dokumentacyjnych.

Rozdział pierwszy obejmuje obszar społecznego funkcjonowania ludzi starszych, wskazując na ich problemy natury zdrowotnej, materialnej, socjalnej czy funkcjonowania w rodzinie i społeczeństwie, które mogą stanowić o określonym poziomie satysfakcji życiowej. Jednocześnie autorka

stara się zwrócić uwagę na jasne strony tej rzeczywistości, wskazując na możliwości aktywności społeczno-kulturalnej osób starszych i działania na rzecz przełamania wykluczenia społecznego seniorów poprzez współpracę międzypokoleniową.

W rozdziale drugim odniesiono się przede wszystkim do aktywności edukacyjnej seniorów. Stanowi ona bowiem, jak wspomniałam wyżej, czynnik ułatwiający uporanie się z procesem adaptacji do starzenia się i starości. Możliwości włączenia się w nurt kształcenia ustawicznego zostały przedstawione w kontekście działalności uniwersytetów trzeciego wieku funkcjonujących w województwie kujawsko-pomorskim. W szczególności zajęto się badaniem jednego z nich, Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku, działającego przy Kujawskiej Szkole Wyższej we Włocławku (dawniej: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna) i oceną zaspokajania potrzeb edukacyjnych jego słuchaczy. Naukową penetrację tego Uniwersytetu umożliwiło wieloletnie sprawowanie przez autorkę funkcji opiekuna naukowego KDUTW.

Rozdział trzeci przedstawia seniora w roli byłego pracownika, eksponując zarówno jego działanie oraz aktywność w okresie czynnym zawodowo, jak i problemy adaptacyjne po przejściu na emeryturę. Ukazuje też opinie i refleksje nauczycieli, będących w roli zawodowej, na temat własnej przyszłości emerytalnej.

Składam serdeczne podziękowania recenzentom: Pani Profesor Agacie Chabior oraz Księdzu Profesorowi Ireneuszowi Werbińskiemu za niezwykle cenne i pogłębione uwagi dotyczące zarówno warstwy merytorycznej, jak i redakcyjnej niniejszej publikacji.

Renata Brzezińska

Rozdział I

Senior w przestrzeni społecznej

1. Rzeczywistość ludzi w wieku senioralnym a poziom ich satysfakcji życiowej¹⁴

The Reality of the Elderly People and the Level of their Life Satisfaction

Streszczenie

Artykuł przedstawia problemy ludzi w wieku senioralnym, które stanowią o ich poziomie satysfakcji życiowej. Badania empiryczne prowadzone w latach 2013–2014 wśród 294 słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku wskazały na aktywność jako jeden z głównych czynników decydujących o zadowoleniu z życia. Seniorzy podkreślali także duże znaczenie aktywności edukacyjnej, oferowanej przez udział w zajęciach KDUTW.

Słowa kluczowe: seniorzy, satysfakcja życiowa, Uniwersytet Trzeciego Wieku

Summary

The following article illustrates typical problem of seniors, which are deciding factors over their life satisfaction level. The empiric research conducted between 2013–2014 among 294 students of the Cuiavian-Dobrzyński University of the Third Age (KDUTW) in Włocławek indicated activeness as one nature of life satisfaction. The seniors also highlighted the significance of educational activity, realized through their participation in KDUTW classes.

Key Words: seniors, life satisfaction, the University of the Third Century

¹⁴ Artykuł publikowany: R. Brzezińska, *Wiek senioralny w teorii i codzienności*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2015, t. 40, z. 14, s. 57–72.

Wstęp

Prognozy demograficzne uświadamiają coraz większą obecność ludzi starszych w strukturze społecznej. Na tym tle warto zatem zwrócić uwagę na pojawiające się z wiekiem liczne problemy seniorów, które stanowią czynnik determinujący ich sposób funkcjonowania na co dzień i wpływają na poziom ich satysfakcji życiowej.

Przystosowanie się do nowego okresu życia, jakim jest starość, stanowi często rewolucyjną wręcz zmianę w życiu seniorów. W literaturze gerontologicznej funkcjonuje termin pomyślnego starzenia się (*ang. succesful aging*), wywodzący się z psychologii pozytywnej, którego wynikiem jest subiektywny dobrostan i satysfakcja z życia. Pojęcie to, spopularyzowane przez J. Rowe i R. Kahna, odnosiło się do seniorów, którzy żyją dłużej niż wynosi przeciętna długość życia i odczuwają wysoką jakość życia w ciągu starzenia się. Jest ono spowodowane trzema głównymi komponentami: dobrym zdrowiem, wysokim poziomem funkcjonowania poznawczego i fizycznego oraz aktywnością życiową¹⁵. Chociaż Autorzy uznali fakt, że *wiek kalendarzowy związany jest z deficytami, które są nieuniknionym towarzyszem starości*, to jednak w koncepcji pomyślnego starzenia się minimalizowane są straty, a uwypuklane możliwości rozwojowe¹⁶.

Na pomyślne starzenie się składa się szereg czynników zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Dennis B. Bromley podkreśla, że: „Prawidłowemu przystosowaniu się towarzyszy najczęściej właściwy standard życia, materialne zabezpieczenie i poczucie bezpieczeństwa emocjonalnego, dobry stan zdrowia, regularne i dość częste kontakty z innymi ludźmi, pożyteczna działalność i możliwość rozwijania zainteresowań osobistych¹⁷”.

Do koncepcji pomyślnego starzenia się nawiązuje szereg teorii, które zajmują się nie tylko wyjaśnianiem przebiegu, przyczyn i konsekwencji procesu starzenia się i starości, ale także poszukiwaniem mechanizmów adaptacji do wieku senioralnego jako pomocy dla ludzi starszych. Na pomyślne starzenie się zwraca uwagę teoria zadań rozwojowych Roberta Havighursta, która zbudowana jest na modelu rozwoju ukierunkowa-

¹⁵ R.D. Hill, *Pozytywne...*, s. 38.

¹⁶ J. Halicki, *Pomyślne starzenie jako jedna z kluczowych kategorii późnej dorosłości*, w: *Człowiek dorosły istota (nie)znana?*, E. Dubas (red.), Łódź–Płock 2005, s. 165–173.

¹⁷ D.B. Bromley, *Psychologia starzenia się*, Warszawa 1969, s. 144.

nym na zadania i kryzysy. Autor zidentyfikował sześć głównych etapów w życiu człowieka, przypisując każdemu z nich określone zadania rozwojowe, charakterystyczne dla danego wieku. Od ich realizacji zależy dalszy rozwój jednostki. Wśród zadań rozwojowych okresu późnej dojrzałości i starości (powyżej 60. roku życia), jako tzw. kompozycji normatywnych, R. Havighurst wyróżnił:

- przystosowanie się do faktu pogarszania się stanu zdrowia, w tym także utraty sił fizycznych,
- przystosowanie się do faktu przejścia na emeryturę i zmniejszania dochodów materialnych,
- przystosowanie się do śmierci osoby najbliższej: męża/żony,
- nawiązanie bliskich relacji z grupą rówieśniczą,
- gotowość do podejmowania nowych ról i do zmian w sposobie pełnienia dawnych ról,
- dokonanie takich zmian w otoczeniu fizycznym, aby można było żyć w sposób przynoszący zadowolenie.

Według Autora, realizacja każdego z tych zadań jest ściśle powiązana z kontekstem społecznym, który obejmuje rodzinę, rówieśników, pracę, mass media. Poza tym, jego zdaniem, na zadowolenie w starości wpływa przebieg poprzednich faz życia¹⁸.

Każdy etap rozwoju stwarza liczne problemy w funkcjonowaniu człowieka, choć nieco inne w poszczególnych okresach jego życia. Teoria Roberta Havighursta zwraca uwagę na potrzeby ludzi starszych, których w wieku senioralnym jest także wiele, co Autor akcentuje w swojej publikacji poświęconej zadaniom i kryzysom rozwojowym. Odgrywają one niewątpliwie istotną rolę w procesie pomyślnego starzenia się i określaniu poziomu satysfakcji życiowej.

Satysfakcja życiowa jest ważnym korelatem pomyślnego starzenia się. Najczęściej określana jest jako zadowolenie z życia. Wiąże się także z terminami: szczęście, dobre samopoczucie, jakość życia, choć niekiedy terminy te stosuje się zamiennie jako synonimy, co wprowadza chaos w obszarze pojęciowym. Według D.E. Stull satysfakcja życiowa to wynik całościowej oceny swojego życia, zatem ogląd tego okresu kształtuje się w dłuższej przestrzeni czasowej¹⁹. Maria Susułowska rozpatruje pojęcie

¹⁸ R. Havighurst, *Adjustment to retirement: a cross-national study*, Assen: van Gorcum, 1969.

¹⁹ Cyt. za: M. Halicka, *Satysfakcja życiowa ludzi starych*, Akademia Medyczna, Białystok 2004, s. 19.

satysfakcji życiowej jako bilans życiowy, twierdząc, że chociaż ludzie wielokrotnie dokonują refleksji nad swoim życiem w ciągu jego trwania, to jest ona najgłębsza w wieku senioralnym. Zdaniem Autorki dopiero starszy człowiek, po przejściu na emeryturę, jest w stanie w pełni, w sposób świadomy ocenić wartość swojego życia²⁰. Natomiast ważnym jest, że satysfakcję życiową różnicuje wiele czynników, które decydują o odczuwanym przez seniora poziomie zadowolenia.

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE BADAŃ WŁASNYCH I ICH REALIZACJA

Celem badań stało się zbadanie satysfakcji życiowej wśród słuchaczy oddziałów terenowych Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku w kontekście ich problemów w wieku senioralnym i prowadzonej aktywności życiowej.

Dlatego problem główny w niniejszym opracowaniu przybrał następującą postać:

Jaki poziom satysfakcji życiowej charakteryzuje słuchaczy KDUTW, biorąc pod uwagę rzeczywistość, w jakiej funkcjonują?

Problem ten wygenerował kilka następujących pytań szczegółowych:

1. Jakie problemy życiowe są udziałem ludzi w wieku senioralnym?
2. Jaki jest poziom zadowolenia z życia wśród seniorów?
3. Czym jest on spowodowany?
4. Jaki jest udział Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego

Wieku we Włocławku w kreowaniu satysfakcji życiowej jego słuchaczy?

Wśród metod badawczych zastosowano sondaż diagnostyczny z technikami ankiety i analizy dokumentów. Ankieta została przeprowadzona wśród słuchaczy sześciu oddziałów terenowych KDUTW: Włocławka, Lipna, Ciechocinka, Aleksandrowa Kujawskiego, Rypina i Radziejowa. Próbę badawczą stanowiły 294 osoby.

W zakresie analizy dokumentów wykorzystano dostępne raporty Centrum Badania Opinii Publicznej, Głównego Urzędu Statystycznego oraz inne, dotyczące problemów życiowych seniorów i ich stosunku do starości.

²⁰ M. Susułowska, *Bilans życiowy ludzi starych*, w: *Encyklopedia seniora*, I. Borsow (red.), Warszawa 1986, s. 97–102.

Badania prowadzone były w okresie od marca 2013 roku do stycznia 2014 roku.

Problemy życiowe ludzi w wieku senioralnym

Starość jest okresem kiedy następuje przewaga strat nad zyskami, co dotyczy wszystkich sfer egzystencji człowieka. Problemy dotyczące seniorów można zatem rozpatrywać w kategoriach: zdrowotnych, materialnych, społeczno-egzystencjalnych, związanych z dostępem do infrastruktury i nowoczesnych mediów i innych. Parafrazując Marię Dąbrowską, warto zatem przyjrzeć się „nocom”, ale też i „dniom” tego okresu, gdyż niewątpliwie jedne i drugie decydują o jakości życia.

Dla zdecydowanej większości Polaków okres starości wiąże się z różnego rodzaju obawami. Badania CBOS-u przeprowadzone w 2012 roku wskazują, że jedynie nieliczni nie odczuwają lęku przed tym okresem życia (6%). Niezależnie od wieku i własnej sytuacji życiowej, respondenci, myśląc o swojej starości, niezmiennie najbardziej obawiają się chorób, niedożywienia, utraty pamięci (73%). Ponad połowa (56%) boi się utraty samodzielności, bycia ciężarem dla innych, uzależnienia od innych ludzi. Jedna trzecia ankietowanych obawia się złych warunków życia, trudności z utrzymaniem się (32%), a także samotności i utraty osób bliskich (32%)²¹.

Stan zdrowia jest jednym z najważniejszych czynników warunkujących jakąkolwiek aktywność życiową, która także ma niebagatelne znaczenie dla postrzegania własnego życia w kontekście kolejnego jego okresu, jakim jest starość. Badania GUS-u z 2010 roku podają, że stan zdrowia deklarowany przez większość osób starszych wskazuje na występowanie długotrwałych problemów zdrowotnych, ograniczenia codziennej aktywności oraz niezadowolającą jakość usług medycznych. Co piąta osoba w wieku 60–69 lat i prawie 45% osób w wieku ponad 70 lat oceniało swój stan zdrowia jako zły i bardzo zły. Raport *Global Age Watch Index 2013*, wykonany na zlecenie ONZ, badający jakość życia ludzi po 60. roku życia, nie pozostawia złudzeń. Wśród 91 sklasyfikowanych państw na

²¹ Fundacja CBOS, *Raport: Polacy wobec własnej starości*, (próba badawcza: 1017 osób), Internet, <https://www.cbos.pl>, 2012, nr 94 [dostęp: 23.08.2014].

świecie, Polska zajmuje 62. miejsce, a wśród krajów Unii Europejskiej jest na 87. miejscu pod względem jakości opieki zdrowotnej²².

Kolejny problem stanowi sytuacja materialna ludzi starszych. Z badań CBOS-u z 2010 i 2012 roku wynika, że tylko 30% emerytów jest zadowolonych ze swoich dochodów. Deklaracje respondentów wskazują, że jedynie siedmiu na stu z nich (7%) nie ma problemów materialnych. Natomiast prawie co drugi ankietowany w starszym wieku (46%) żyje na średnim poziomie, co oznacza, iż w jego gospodarstwie domowym starcza na codzienne wydatki, ale na poważniejsze zakupy trzeba oszczędzać. Niewiele mniej osób starszych (41%) uważa, że żyją skromnie i muszą na co dzień bardzo oszczędnie gospodarować. Wreszcie sześciu na stu badanych (6%) twierdzi, że ma problemy z zaspokojeniem nawet podstawowych potrzeb²³. Ten brak bezpieczeństwa socjalnego jest powodem stresu i zrozumiałego rozgoryczenia wśród wielu starszych osób.

Jednym z najtrudniejszych życiowych zadań, któremu musi sprostać dorosły człowiek, jest przejście na emeryturę. Dla wielu osób ta chwila stanowi moment przełomowy w życiu. Adaptacja do emerytury wiąże się z koniecznością radzenia sobie z jej negatywnymi aspektami, ponieważ okres ten jest czasem wielu zmian w aspekcie psychologicznym, społecznym, biologicznym, materialnym. Wyłączenie z pracy zawodowej, która stanowi główną rolę i wartość w życiu człowieka, niekiedy powoduje jaskrawą zmianę statusu nie tylko zawodowego, ale i społecznego, gdyż w publicznym odbiorze funkcjonuje negatywny stereotyp człowieka starszego. Przejście na emeryturę często traktowane jest jako umowny początek starości. Może to spowodować frustrację czy załamanie psychiczne. Dodatkowo pojawia się związane z wiekiem obniżenie sprawności i aktywności fizycznej, stopniowe osłabienie funkcji narządów ciała, często choroby. Ta zmiana statusu jest szczególnie uciążliwa dla ludzi aktywnych w okresie kariery zawodowej, przedsiębiorczych, inwestujących we własny rozwój. W literaturze gerontologicznej w la-

²² R. Jolly, *Raport GlobalAge Watch Index 2013*, London, Internet, <https://www.helpage.org> [dostęp: 08.09.2014].

²³ Por.: Fundacja CBOS: *Raport: Sposoby spędzania czasu na emeryturze*, (próba badawcza 1013 osób), Warszawa 2012, badanie nr 106 i *Raport: Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, (próba badawcza 1022 osoby), Internet, <https://www.cbos.pl>, 2012, nr 106, *Raport: Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, (próba badawcza 1022 osoby), Internet, <https://www.cbos.pl>, 2010, nr 2 [dostęp 23.08.2014].

tach 60. pojawiło się nawet pojęcie „śmierci społecznej” na określenie emerytury²⁴.

Kolejnym poważnym problemem okresu starszego jest samotność. Tutaj niezbędnym jest przywołanie kategorii pojęciowych samotności i osamotnienia, które często stosuje się zamiennie, a które mają różne znaczenia. „Samotność to stan obiektywny, oznaczający brak kontaktów z rodziną i innymi osobami, osamotnienie zaś to stan subiektywny, związany z poczuciem utraty bądź braku bliskiej osoby²⁵”.

Obydwa te pojęcia mają różne zabarwienie emocjonalne. Wydaje się, że samotność można rozpatrywać w kategoriach pozytywnych. Jest ona czasami wręcz pożądana dla człowieka starszego, będąc stanem, w którym można dokonać refleksji nad życiem czy uzyskać dojrzałość w kolejnym jego etapie. Natomiast osamotnienie ma zawsze wydźwięk pejoratywny, związany z niedorozwojem świata zewnętrznego jednostki. Jego przyczyną może być śmierć współmałżonka, innych osób z bliskiego otoczenia, a także zerwanie więzi rodzinnych²⁶. Wcześniejsze badania prowadzone przeze mnie wśród seniorów z wykorzystaniem biografii edukacyjnej wykazały, że często skarżą się oni na poczucie osamotnienia. Powołują się na syndrom pustego gniazda, spowodowany usamodzielnieniem się dzieci i ich odejściem z domu. Niektóre badania (np. Hansa Petera Tewnsa) sugerują, że poczucie osamotnienia zależne jest od płci. Częściej osamotnione czują się kobiety, przeważnie z powodu wdowieństwa²⁷.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden ważny dla ludzi starszych problem, którym jest adaptacja do zmian cywilizacyjnych i kulturowych. W tym zakresie dostrzegam kilka trudności, które stanowią niekiedy traumatyczne doznania dla seniorów. Jedną z nich dotyczy technologii informacyjnych, sprzętów technicznych, którymi często ludzie starsi nie potrafią się posługiwać i które budzą w nich lęk (telefon komórkowy, komputer, Internet, karty płatnicze). Badania GUS-u z 2011 roku wykazały, że 85,9% ludzi po 65. roku życia nigdy nie korzystało z komputera, podczas gdy odsetek osób w wieku od 16. do 40. roku życia, „które zade-

²⁴ A. Comfort, *Dlaczego się starzejemy*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 1968, s. 131.

²⁵ B. Szatur-Jaworska, P. Będowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 60.

²⁶ Tamże, s. 111.

²⁷ Por.: E. Dubas, *Edukacja dorosłych w sytuacji samotności i osamotnienia*, Łódź 2000, s. 355.

klarowały" niekorzystanie z tych nowości technicznych wynosi zaledwie 5,7%²⁸.

Zmiany kulturowe to także swoboda obyczajowa panująca nie tylko w mediach, ale także obserwowana w życiu społecznym, miejscu zamieszkania czy w rodzinie. Dla większości ludzi starszych te przemiany są szokiem cywilizacyjnym. Większość seniorów, wychowana w duchu tradycji, postrzegana jest w społeczeństwie jako konserwatywna, hołdująca w przeważającej mierze innym wartościom, aniżeli te, które są lansowane w dzisiejszej rzeczywistości. Obrazują to badania CBOS-u z 2013 roku, wskazujące na fakt, że chociaż od 2005 roku nastąpiła liberalizacja postaw w zakresie obyczajowości, to jednak akceptacja zmian zdecydowanie maleje wraz z wiekiem. Najczęściej dla starszych ludzi nie do przyjęcia są zachowania związane z życiem bez ślubu, przedmałżeńskim życiem seksualnym czy antykoncepcją²⁹. Ludzie starsi zwyczajowo postrzegani są negatywnie w społeczeństwie, jako osoby nieodpowiadające wymogom popkultury.

Z wiekiem pojawiają się także nowe wartości w życiu senioralnym, jego pozytywne aspekty, które stanowią o dopełnieniu życia i rozwoju człowieka. Podzieliłabym je na wartości wewnętrzne i zewnętrzne. Do wartości wewnętrznych zaliczają się mądrość i doświadczenie, jako dwa składniki, które wzajemnie się przenikają i uzupełniają. Mówiąc o mądrości, nie mam na myśli jej wymiaru formalnego, klasyfikowanego rangą dyplomów, lecz stanowiącą aspekt rozwoju osobowego. Osoby starsze odznaczają się nią nie ze względu na wykształcenie, ale z racji przeżytych lat i związanego z tym doświadczenia. Naukowcy nazywają ją mądrością transcendentną³⁰. Stare afrykańskie przysłowie mówi „Gdy umiera starzec, płonie cała biblioteka”.

Nie bez znaczenia pozostają preferencje aksjologiczne, wyznawane i wyznaczające sposób życia ludzi starszych. Seniorzy mają do zaoferowania młodemu pokoleniu przekaz zupełnie odmienny w sferze wartości moralnych od tego, co jest powszechnie uznawane przez młodych za normę postępowania. Z perspektywy starszego pokolenia wartości uległy

²⁸ GUS, *Jak się żyje ludziom starszym w Polsce*, (próba badawcza 13300 osób), Internet, <https://www.cbos.pl>, 2012, [dostęp: 23.08.2014].

²⁹ Fundacja CBOS, *Raport: Wartości i normy*, (próba badawcza 1005 osób), Internet, <https://www.cbos.pl>, 2013, nr 111 [dostęp: 28.08.2014].

³⁰ B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa 2011, s. 282.

dewaluacji. Według Elżbiety Trafiałek seniorzy najwyżej cenią wartości głęboko humanistyczne, znacząco różniące się od priorytetów ludzi młodych. Badania wykazały, że są to: sumienność, rzetelność, odpowiedzialność, tolerancja, dobroć, życzliwość, miłość bliźniego, wiara, prawda, sprawiedliwość, uczciwość, wiedza, kultura osobista, zaradność, szacunek dla ojców i historii³¹. Te prospołeczne i uniwersalne wartości są przedmiotem przekazu międzypokoleniowego i stanowią o kształtowaniu i utrwalaniu pozytywnych postaw, tak potrzebnych w dzisiejszej rzeczywistości. To one decydują o rozwoju młodego pokolenia w kierunku pożądanego powrotu do autorytetów.

Wśród innych wartości wewnętrznych, właściwych dla okresu starczego, należy wymienić spokój i cierpliwość. Z wiekiem człowiek, wskutek spowolnienia procesów psychicznych oraz nabytego doświadczenia, zaczyna działać rozważniej i do wielu spraw podchodzi z dystansem, nie ulegając emocjom, które są charakterystyczne dla okresu młodości. Jest to niezwykle cenna właściwość pozwalająca na bardziej przemyślane decyzje, obiektywizm w ich podejmowaniu i refleksję.

Z kolei wśród wartości zewnętrznych, które czynią wiek emerytalny i nadchodzącą starość okresem bardziej przyjaznym, należy wymienić dużą ilość wolnego czasu. Sprzyja ona nie tylko odpoczynkowi należnemu po wielu latach pracy zawodowej, ale i samorealizacji. Senior może wreszcie oddać się zainteresowaniom czy wymarzonemu hobby, na które wcześniej nie miał czasu. Czas wolny sprzyja też większemu zacieśnianiu relacji społecznych, zarówno w zakresie więzi rodzinnych, jak i przyjacielskich. Ponadto umożliwia osiągnięcie stabilizacji w postaci ustalonego porządku dnia, bez pośpiechu i obowiązków pracowniczych.

Wiele zależy jednak od samych seniorów, ich podejścia do procesu starzenia się, aktywizacji życiowej, optymizmu wobec nowego etapu życia, który może dawać im satysfakcję życiową i przy przyjęciu odpowiedniej postawy może zaowocować procesem pomyślnego starzenia się.

³¹ E. Trafiałek, *Starzenie się i starość. Wybór tekstów z gerontologii społecznej*, Kielce 2006, s. 90.

Poziom satysfakcji życiowej – analiza wyników badań własnych

W badaniach wzięto udział 294 seniorów-stuchaczy z sześciu oddziałów terenowych KDUTW. Badana zbiorowość to osoby, których wspólną cechą jest zakończenie aktywności zawodowej, ale charakteryzuje je ogromne zróżnicowanie pod względem innych cech demograficznych, takich jak wiek, płeć, wykształcenie, stan cywilny czy sytuacja materialna, co obrazuje tabela nr 1.

Tabela 1. Struktura społeczno-demograficzna badanych (N=294)

Właściwości osobowe badanych	Włocławek N=120	Aleksandrów N=44	Lipno N=17	Ciechocinek N=50	Rypin N=23	Radziejów N=40	Razem	Wartość %
1. Płeć								
a) kobieta	103	38	15	40	23	31	250	85,0
b) mężczyzna	17	6	2	10	0	9	44	15,0
2. Wiek								
a) do 59 lat	9	7	3	3	1	9	32	10,9
b) 60–65 lat	52	18	6	22	5	19	122	41,5
c) 66–70 lat	34	14	4	13	8	9	82	27,9
d) 71–75 lat	16	3	-	10	5	3	37	12,6
e) 76–80 lat	7	2	2	2	3	-	16	5,4
f) powyżej 80 lat	2	-	2	-	1	-	5	1,7
3. Aktualny stan cywilny								
a) mężatka/zonaty	52	28	12	25	10	30	157	53,4
b) wdowa/wdowiec	51	11	4	9	9	7	91	31,0
c) wolny	17	5	1	16	4	3	46	15,6
4. Wykształcenie								
a) wyższe	29	9	4	21	8	12	83	28,2
b) policealne	29	10	5	18	8	5	75	25,5
c) średnie	49	22	7	10	7	18	113	38,5
d) zawodowe	11	3	1	1	-	5	21	7,1
e) podstawowe	2	-	-	-	-	-	2	0,7
5. Sytuacja materialna								
a) bardzo dobra	4	1	1	6	1	1	14	4,8
b) dobra	61	25	13	30	16	28	173	58,8
c) wystarcza tylko na podst. potrzeby	51	17	3	14	6	9	100	34,0
d) nie wystarcza na podst. potrzeby	4	1	-	-	-	2	7	2,4

Spośród danych przedstawionych w tabeli na szczególną uwagę zasługuje wiek badanych. Przeglądając się tej zmiennej, widzimy, że najliczniejszą kategorię, ponad 41% respondentów, tworzą osoby, które mają od 60 do 65 lat, a niemal 28% badanych mieści się między 66. a 70. rokiem życia. Gdyby zsumować te dwie kategorie osób z kolejną wyodrębnioną w badaniu – kategorią osób do 59. roku życia (stanowiącą 10,9% próby), okazałoby się, iż w zdecydowanej większości (ponad 80%) Uniwersytet zdominowali ludzie w pełni sił i aktywności. Zdaniem ekspertów Światowej Organizacji Zdrowia (WHO), którzy dokonali umownego podziału starości na trzy okresy, między 60. a 74. rokiem życia przypada etap wczesnej starości, a ludzie w tym wieku to tzw. młodzi-starzy (*ang. young-old*)³². Według Zygmunta Wiatrowskiego jest to okres życia, z którym, w dobie starzenia się społeczeństwa, można wiązać jeszcze duże nadzieje na aktywność życiową³³.

Warta podkreślenia jest także inna cecha badanych, a mianowicie wykształcenie. Ponad 54% badanych deklaruje wykształcenie wyższe i policealne, a niemal 39% respondentów – średnie. Wykształcenie zawodowe i niższe jest udziałem niespełna 8% słuchaczy. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że UTW jest instytucją elitarną, która skupia jednostki o wyższym od rówieśników poziomie wykształcenia.

Większość badanej populacji jest zadowolona ze swoich materialnych warunków życiowych, co podkreśla niemal 60% słuchaczy.

Wydaje się, że powyższe wyniki dotyczące słuchaczy UTW zarówno w aspekcie wieku wskazującego na możliwość jeszcze długiej aktywności życiowej, jak i wykształcenia, wyższego od rówieśników-emerytów oraz stosunkowo dobrej sytuacji materialnej decydują o wyjątkowości tej grupy wśród innych seniorów.

Badania określające poziom satysfakcji życiowej wśród ludzi starszych przeprowadzono, uwzględniając ich rzeczywiste problemy i właściwości osobowe. Wyodrębniono takie czynniki różnicujące, jak wiek i wykształcenie badanych. Dla lepszego odczytu danych we wszystkich badaniach przyjęto podział na dwie grupy wiekowe: słuchacze do 65. roku życia (52,4%) oraz słuchacze powyżej 66. roku życia (47,6%). W zakresie wykształcenia również zastosowano podział na dwie grupy: seniorzy z wykształ-

³² J. Harwas-Napierała, B. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju...*, s. 251.

³³ Z. Wiatrowski, *Dorastanie, dorosłość i starość człowieka w kontekście działalności i kariery zawodowej*, Radom 2009, s. 144.

cenieniem wyższym i policealnym (53,7%) oraz z wykształceniem średnim, zawodowym i podstawowym (46,3%).

Tabela 2. Poziom zadowolenia z życia, z uwzględnieniem wieku i wykształcenia seniorów (N=294)

Kategoria odpowiedzi	Wiek		Razem	Wartość %	Wykształcenie		Razem	Wartość %
	Do 65 lat	66 i więcej			wyższe i policealne	średnie i niższe		
1. B. wysokie	9	10	19	6,5	10	9	19	6,5
2. Wysokie	68	63	131	44,6	78	53	131	44,6
3. Średnie	73	60	133	45,2	64	69	133	45,2
4. Brak zadow.	4	4	8	2,7	4	4	8	2,7
5. Brak odp.	1	2	3	1,0	1	2	3	1,0
Razem	154	140	294	100,0	158	136	294	100,0

Jak wynika z badań, ponad 45% słuchaczy wyraża średnie zadowolenie z życia. Jednak niewiele mniej, bo 44,6%, pisze o wysokim zadowoleniu, a 6,5% o bardzo wysokim zadowoleniu. Gdyby połączyć obie te kategorie osób deklarujących zadowolenie, to otrzymamy 51,1% osób wyrażających całkowitą satysfakcję życiową, co jest wynikiem przyzwoitym w zestawieniu z przedstawionymi wyżej trudnościami dotyczącymi ludzi w wieku senioralnym. Jedynie 2,7% seniorów jest niezadowolonych ze swojego życia, co stanowi pozycję marginalną.

Jak wynika z badań, opcje dotyczące bardzo wysokiego, wysokiego zadowolenia z życia oraz braku satysfakcji, nie uwidoczniły większych różnic w zakresie kategorii wiekowych. Nieco większa rozbieżność dotyczy średniego zadowolenia z życia, którą odczuwa niemal 10% więcej osób do 65. roku życia. Nieco dziwi ten wynik, gdyż wydawać by się mogło, że to ludzie znacznie starsi mogą odczuwać mniejszą satysfakcję życiową, spowodowaną ułomnościami wieku starczego (np. choroby). Jednak zdaniem niektórych badaczy, m.in. Johna C. Cavanaugha, nie istnieje związek między wiekiem a poziomem satysfakcji życiowej³⁴. Być może przyczyną niskiego zadowolenia jest stosunkowo krótki, nie dający szans na

³⁴ J.C. Cavanaugh, *Starzenie się*, w: *Psychologia rozwojowa*, P.E. Bryant, A.E. Dolman, (red.), przeł. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań 1997.

przystosowanie się do zmian, odstęp czasu dzielący moment badania od chwili przejścia na emeryturę. Wynosił on od 3 miesięcy do 5 lat, co dla niektórych seniorów jest okresem zbyt krótkim, by odnaleźć się w nowej rzeczywistości.

Kolejna zmienna – wykształcenie respondentów w kontekście badania poziomu zadowolenia z życia – przedstawia się następująco: niemal 20% więcej osób z wykształceniem wyższym i policealnym deklaruje wyższy poziom zadowolenia z życia niż badani z niższym wykształceniem. Można zatem domniemywać, że wyższy poziom wykształcenia generuje postawy charakteryzujące się potrzebą realizacji i rozwijania pasji życiowych, zaspokajania potrzeb poznawczych, co ma związek z odczuwanym stopniem satysfakcji życiowej.

Pozostałe przebadane kategorie nie przedstawiały tak dużej rozpiętości postaw zależnej od wartości danej zmiennej.

Uzasadniając bardzo wysokie zadowolenie z życia, seniorzy pisali przede wszystkim o dobrym zdrowiu, spełnieniu w życiu i aktywności. Powtarzały się opinie o wspaniałej rodzinie, która dostarcza wsparcia, dobrym zdrowiu, dobrych warunkach materialnych, spełnieniu w życiu, możliwości rozwoju, aktywności życiowej, stałych kontaktach z ludźmi lub posiadaniu wielu przyjaciół.

Z kolei średni poziom satysfakcji życiowej u ludzi starszych spowodowany jest najczęściej problemami zdrowotnymi, zbyt niską emeryturą, która często nie pozwala na realizację wielu pasji, osamotnieniem spowodowanym utratą bliskich osób i brakiem kontaktów społecznych, problemami rodzinnymi, niespełnieniem w życiu.

O niezadowoleniu z życia piszą osoby, które przeżyły tragedie rodzinne oraz skarżące się na osamotnienie.

Powyższe wyniki wskazują na dużą liczbę czynników decydujących o poziomie zadowolenia z życia. Niektóre kategorie pojawiały się regularnie w wypowiedziach respondentów. Analizując wyniki obrazujące wysokie i bardzo wysokie zadowolenie z życia, cechujące ponad połowę słuchaczy, warto zwrócić uwagę na powtarzającą się kategorię aktywności jako uzasadnienie życiowej satysfakcji. W tej grupie podkreśliło ją 87% badanych. Jest to również, jak wspomniano wyżej, jeden z najważniejszych komponentów koncepcji pomyślnego starzenia się. Aktywność życiowa jest jedną z ważniejszych potrzeb wieku senioralnego. Stopień aktywności osoby starszej jest niejako wskaźnikiem jakości jej życia we

wszystkich obszarach. „Spełniona potrzeba aktywności, czyli rzeczywistość podjęta aktywność, warunkuje zaspokojenie wszystkich potrzeb człowieka, zarówno biologicznych, jak i społecznych i kulturalnych (...), jest też warunkiem odgrywania ról społecznych, funkcjonowania w grupie, bycia w społeczeństwie³⁵”.

Badania wykazały, że słuchacze KDUTW, oprócz udziału w zajęciach KDUTW, wykazują różnorodną aktywność życiową. Deklaruje to 97,7% respondentów. Jedynie dwie osoby przyznają, że – oprócz przynależności do KDUTW – nie mają innych zainteresowań. Pozostałe osoby nie udzieliły odpowiedzi. Spośród słuchaczy, którzy zadeklarowali aktywność, wyodrębniono różne jej formy, a wyniki zostały przedstawione z podziałem na poszczególne oddziały terenowe.

Tabela 3. Formy aktywności słuchaczy KDUTW (N=287)

Kategorie odpowiedzi	Włocławek	Aleksandrów K.	Lipno	Ciechocinek	Rypin	Radziejów	Razem	Wartość %
1. Czytanie	71	26	13	34	18	26	188	65,5
2. Telewizja	64	18	9	14	15	27	147	51,2
3. Ogród, działka	54	27	11	18	15	27	152	53,0
4. Sport	46	19	4	36	16	15	136	47,4
5. Zajęcia artystyczne	29	18	5	15	7	20	94	32,8
6. Parafia	10	1	2	4	4	3	24	8,4
7. Inne	9	7	9	12	10	8	55	19,2

Badani mogli zaznaczyć więcej możliwości, dlatego dane nie bilansują się do 100%.

Warto zwrócić uwagę na wynik z tabeli nr 4, wskazujący pierwszą kategorię, w której ponad 65% badanych jako najczęściej preferowaną formę spędzania czasu wskazało czytanie (książek, czasopism). Zapewne ten rodzaj zainteresowań miał związek z podjęciem nauki w ramach UTW, ponieważ zamiłowanie do czytelnictwa charakteryzuje osoby, u których dominuje głód wiedzy i ciekawość świata. Wynik ten jest tym bardziej bu-

³⁵ Z. Wiatrowski, I. Mandrzejewska-Smól, A. Aftański, *Pedagogika pracy...*, s. 382.

dujący, że ogólnopolskie badania nad czytelnictwem nie napawają optymizmem. Z badań przeprowadzonych przez Bibliotekę Narodową w 2008 roku wynika, że 62% dorosłych nie przeczytało w ciągu roku ani jednej książki³⁶.

Wiele osób podejmuje działalność relaksacyjną w postaci zajęć na działce lub w ogrodzie, co jest udziałem 53% badanych. Uprawianie sportu deklaruje ponad 47% słuchaczy. Obie te formy są wspianiałym rodzajem aktywności prozdrowotnej. Dodatkowo uprawa działki może stanowić nie tylko zajęcie, ale i źródło dochodów, dostarczając warzywa i owoce. Atutem tej formy aktywności jest także możliwość wykorzystania terenu na wspólne spędzanie czasu z dziećmi, wnukami, znajomymi.

Badania wykazały, że ponad 51% słuchaczy regularnie wypełnia swój wolny czas oglądaniem telewizji. Raport z badań CBOS-u z grudnia 2009 roku wykazał, że, pomimo deklarowanej chęci prowadzenia aktywnego życia na emeryturze, wielu seniorów zarzuca te plany i decyduje się na bierne formy spędzania czasu, głównie oglądanie telewizji³⁷. Trudno jednak odnieść ten zarzut do słuchaczy KDUTW, wśród których oglądanie telewizji nie stanowi głównej kategorii ich zainteresowań życiowych. Badani zaznaczyli także inne formy aktywności, przy czym nie ograniczyli się tylko do jednej kategorii podejmowanych zajęć. Wydaje się, że w takim ujęciu telewizja jest niejako dopełnieniem ich zainteresowań światem, pełniąc raczej funkcję informacyjną.

Wśród zajęć artystycznych, które pojawiają się u ponad 32% badanych, dominują robótki ręczne i szycie, ale czas seniorom wypełnia również malarstwo, witrażownictwo, muzyka (w tym śpiew i gra na instrumencie, chór), uczestnictwo w zajęciach koła teatralnego czy czytanie poezji.

Ponad 8% osób bierze udział w pracach kościoła, udzielając się w swojej parafii, uczestnicząc w pielgrzymkach. U podłoża religijności może leżeć czynnik „strachu przed śmiercią”, ale może to być również potrzeba kontaktów społecznych, a także nasilający się z wiekiem konserwyzm³⁸.

W kategorii inne, którą zaznaczyło przeszło 19% badanych, dominuje wolontariat (10 osób), podróże (6 osób), surfowanie po Internecie (4 osoby),

³⁶ I. Koźmińska, E. Olszewska, *Wychowanie przez czytanie*, Warszawa 2010, s. 7.

³⁷ Fundacja CBOS, *Raport: Sytuacja ludzi starszych w społeczeństwie. Planowanie a rzeczywistość*, (próba badawcza: 1022 osoby), Internet, <https://www.cbos.pl>, 2009, nr 160.

³⁸ A. Zych, *Religijność ludzi starzejących się i starych*, w: *Trzeci wiek bez starości*, A. Jopkiewicz i E. Trafiałek (red.), Kielce 2000, s. 100.

a także myślistwo. Wśród podejmowanych aktywności znalazły się też: udział w teleturniejach wiedzy, uczestnictwo w imprezach kulturalnych, opieka nad członkiem rodziny (wnuki, chorzy), nauka języków obcych czy zajmowanie się medycyną niekonwencjonalną.

Wszystkie te formy zainteresowań i spędzania wolnego czasu świadczą o prowadzeniu aktywnego trybu życia przez większość badanych seniorów. Są również dowodem na to, że po zakończeniu kariery zawodowej osoby te umiały wypełnić lukę czasową interesującymi i aktywizującymi zajęciami, które są dopełnieniem ich aktywności na UTW. Wynik jest tym bardziej budujący, że raport CBOS-u z 2012 roku, badający aktywność ludzi w wieku emerytalnym wykazał, że 1/4 polskich emerytów preferuje bierne spędzanie czasu, a 1/2 wykazuje umiarkowaną aktywność³⁹.

Zauważyłam również, że w wypowiedziach osób, które wskazały wiele form własnej aktywności, zauważalny jest życiowy optymizm i pogoda ducha. Przypuszczam, że ten entuzjazm spowodowany jest całkowitym wypełnieniem czasu wolnego różnymi zajęciami i kontaktami osobowymi, a tym samym wykluczeniem nudy i apatii. Niejako potwierdzeniem mojej tezy, jest wypowiedź Józefa Rembowskiego, według którego „aktywność jest potrzebą psychiczną i społeczną w każdym wieku, nie wyłączając późnych lat życia. Tak więc ludzie starzy są zadowoleni z siebie jeśli w ich zachowaniu ujawnia się działanie zastępcze po utracie roli pierwotnej⁴⁰”.

Nie bez znaczenia dla poziomu satysfakcji życiowej pozostaje aktywność edukacyjna, którą respondenci widzą w przynależności do Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku. Instytucja prowadzi rozległą i różnorodną działalność edukacyjną i kulturalno-oświatową, proponując swoim słuchaczom liczne formy aktywności, które mają na celu ich aktywizację oraz systematyczny rozwój intelektualny i kulturalny.

Edukacja w wieku senioralnym stanowi niezaprzeczalną wartość. Pełni funkcję adaptacyjną, integracyjną, kompensacyjną, terapeutyczną, co podkreśla wielu naukowców. Zdaniem Mitwintera, stanowi rozrywkę intelektualną i kulturalną, którą Autor określa jako umysłowy jogging. Zapobiega to atrofii funkcji poznawczych. Z kolei McClusky twierdzi, że sprzyja ona zaspokojeniu życiowych, ekspresyjnych i społecznych potrzeb seniorów.

³⁹ Fundacja CBOS, *Raport: Sposoby spędzania czasu...*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2012, nr 106.

⁴⁰ J. Rembowski, *Psychologiczne problemy...*

Według Phillipsona edukacja pomaga w uzyskaniu szerszej kontroli nad własnym życiem. Podobny pogląd wyraża Alman, który widzi ją jako proces emancypacyjny, sprzyjający pozostawieniu starszym ludziom kontroli nad nimi samymi⁴¹.

Rolę edukacji seniorów trafnie określiła Olga Czerniawska pisząc: „Nauka w starszym wieku staje się ważną aktywnością, ćwiczeniem umysłu, przyjemnością, przygodą. To niewinne uczenie się tworzy wzory pozytywnego starzenia się i przyczynia się do powstawania stylu życia na starość, propagującego edukację jako wartość wzbogacającą je⁴²”.

W oparciu o powyższe rozważania zbadano, czy istnieje związek między przynależnością do KDUTW a poziomem zadowolenia z życia jego słuchaczy. Zapytano zatem badanych, czy i w jakim stopniu udział w zajęciach UTW spowodował zmiany, które zaszły w ich życiu. Wyniki przedstawiono z podziałem na poszczególne oddziały terenowe.

Tabela 5. Stopień zmian w życiu seniora jako rezultat uczestnictwa w zajęciach UTW (N=294)

Kategorie odpowiedzi	Włocławek	Aleksandrów K.	Lipno	Ciechocinek	Rypin	Radziejów	Razem	Wartość %
1. Bardzo duży	9	3	-	6	1	2	21	7,1
2. Duży	45	14	7	31	9	21	125	42,5
3. Średni stopień	44	16	7	8	11	13	101	34,3
4. Niewielki	22	6	3	4	2	4	41	13,9
5. Brak odpowiedzi	-	5	-	1	-	-	6	2,0
Razem	120	44	17	50	23	40	294	100,0

Jak wynika z badań, najwięcej osób, bo ponad 42%, wskazuje na duży stopień zmian w życiu po zapisaniu się w poczet studentów UTW. Szczególnie widoczny jest ten wynik w oddziale w Ciechocinku i Radziejowie.

⁴¹ D. Battersby, *Education in later life. What does it mean?*, „Convergence” 1985, t. 18, cyt. za: J. Halicki, *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej*, Białystok 2000, s. 15.

⁴² O. Czerniawska, *Edukacyjne aspekty jakości życia*, w: *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, O. Czerniawska (red.), Łódź 2000, s. 179.

Gdyby połączyć kategorie deklaracji dużego i bardzo dużego wpływu UTW na życie jego członków, okazuje się, że taki wpływ obserwuje u siebie prawie połowa słuchaczy. Niemal 35% pisze o średnim wpływie. Niecałe 14% respondentów określa go jako niewielki, ale na uwagę zasługuje także fakt, iż żadna z osób nie napisała, że przynależność do UTW nie zmieniła jej życia. Zatem wyniki badań jednoznacznie wskazują, że uczestnictwo seniorów w zajęciach Uniwersytetu w mniejszym lub większym stopniu zaważyło na kolejach ich losu.

W pytaniu otwartym o konkretne zmiany, jakie zaszły w życiu seniorów, słuchacze podkreślali, że działalność w ramach zajęć Uniwersytetu zaspokaja ich potrzeby społeczne (poznanie nowych ludzi, kontakty interpersonalne), poznawcze (zdobywanie nowej wiedzy, rozwój zainteresowań i umiejętności, dostęp do dóbr kultury) oraz pozwala na wypełnienie czasu wolnego w aktywny sposób. Fragmenty wielu cytowanych wypowiedzi seniorów wskazują, że dostrzegają oni pewne potrzeby, które nie mogły zostać zaspokojone na wcześniejszym etapie życia. Dopiero pojawienie się instytucji umożliwiającej rozwój stworzyło seniorom szanse pokierowania swą edukacją, spełnienia oczekiwań i wprowadzenia licznych pozytywnych zmian w swoim życiu.

Wnioski

O poziomie satysfakcji życiowej decyduje szerokie spektrum sfer życia warunkujących jej ocenę. Niektóre z nich są niezależne od człowieka, np. zdrowie czy warunki materialne. Ale istnieją też czynniki, które zależą od samych seniorów, pozwalające im wpływać na jakość swojego życia w okresie starości. Jednym z nich jest styl życia promujący wszelką aktywność, zarówno fizyczną, jak i intelektualną i będący kluczową determinantą procesu pomyślnego starzenia się. Wyniki badań wykazały wysoki poziom zadowolenia z życia u ponad 50% badanych, którzy uzasadniali życiową satysfakcję właśnie aktywnością. Wszechstronna aktywność prowadzi do spowolnienia procesów starzenia się. Niestety, ludziom starszym ciągle jeszcze poświęca się zbyt mało uwagi, pozostawiając ich samym sobie. Wyzwaniem są zmiany demograficzne, ku którym zmierzają społeczeństwa; rola i pozycja osób starszych będzie ulegać ciągłym przeobrażeniom. Dlatego ważne jest tworzenie warunków do zaspokajania potrzeb ludzi starszych, zarówno w obszarze fizycznym, psychicznym,

społecznym, edukacyjnym, jak i wreszcie socjalnym, aby mogli uczestniczyć w różnych formach szeroko pojętej aktywności. To właśnie potrzeby mają charakter motywacyjny i determinują wszelkie ludzkie zachowania, prowadząc do satysfakcji życiowej.

Wydaje się, że doniosłą rolę w tym zakresie odgrywają uniwersytety trzeciego wieku, które starają się zaspokajać potrzeby ludzi starszych, poprzez organizację wszechstronnej aktywności, zarówno w zakresie intelektualnym, jak i społecznym i fizycznym. Tym samym przeciwdziałają zjawisku marginalizacji seniorów i przyczyniają się do poprawy jakości ich życia. Mówią o tym sami słuchacze, wskazując, że aktywność (zwłaszcza edukacyjna) stała się stylem ich życia. Dlatego też tego rodzaju instytucje powinny być wspierane przez państwo w postaci choćby niewielkich dotacji na prowadzenie działalności, aby mogły pełniej aktywizować swoich słuchaczy do dalszego funkcjonowania w społeczeństwie.

Dużej poprawy wymaga polityka społeczna prowadzona wobec starszych, która nie zapewnia, jak na razie, należytych warunków życia w sferze zwłaszcza zdrowotnej i socjalno-ekonomicznej. Warunki bytowe, jak i usługi zdrowotne, plasują Polskę na niskiej pozycji względem wysoko rozwiniętych krajów Unii Europejskiej. Może to także w dużym stopniu decydować o poziomie satysfakcji życiowej.

2. Seniorzy w społecznych identyfikacjach⁴³

Seniors in social identifications

Streszczenie

Artykuł wprowadza w problematykę sytuacji życiowej seniorów widzianej oczami młodszego pokolenia, będącego w wieku produkcyjnym. Diagnostuje sytuację materialną, stan opieki zdrowotnej oraz socjalnej, a także roli, jaką powinno odgrywać państwo w zaspokajaniu potrzeb ludzi starszych. Badania objęły grupę 217 osób z województwa kujawsko-pomorskiego. Opinie badanych wskazują, że dla seniorów podejmuje

⁴³ Artykuł publikowany: R. Brzezińska, *Oblicza senioralnej codzienności*, „Zeszyty Naukowe KSW” 2017, t. 44, z. 16, s. 79–92.

się zbyt mało działań służących rozwiązywaniu ich problemów, a trzeba pamiętać, że z uwagi na zmiany demograficzne, rola i pozycja osób starszych ulegać będzie ciągłym przeobrażeniom.

Słowa kluczowe: senior, opinie społeczne, ageizm, identyfikacja, opieka socjalna, gerontologia

Summary

The paper raises the problematic aspects of life situation of seniors in a view of a young generation, which is believed to represent an output age. The issue regards both the field of medical care, financial situation and social care, as well as a role which the state is supposed to fulfill as for meeting the needs of its senior citizens. The research covered a group of 217 people from the Cuiavian-Pomeranian District. The opinions represented by the respondents, clearly illustrate that the seniors are given too less support in solving their problems. We have to remark, though, that in view of demographic changes, the role and position of the elderly shall undergo a constant transformation.

Key Words: senior, social views, ageism, identification, social care, gerontology

Wprowadzenie

Zjawisko starzenia się ludności obserwuje się od lat 90. XX wieku. Zmiany demograficzne spowodowane wydłużeniem życia ludzkiego, niskim przyrostem naturalnym oddziałują na sytuację społeczno-ekonomiczną. Starzenie się ludności stanowi jeden z najbardziej palących problemów współczesnej Europy, a także Polski. Istnieje zatem potrzeba uświadamiania społeczeństwu charakteru zmian struktury społecznej i obecności dużej liczby osób starszych oraz konieczności stworzenia rozwiązań dostosowanych do ich potrzeb.

Jednocześnie pojawia się też problem społecznego odbioru seniorów. Najczęściej wynika on z negatywnych stereotypów i uogólnień. W rozważaniach o postrzeganiu osób starszych często pojawia się pojęcie ageizmu. Wprowadził je do literatury stosunkowo niedawno Robert N. Butler (1969 rok). Ageizm wyraża się w dwóch powiązanych ze sobą sferach. Z jednej strony prezentuje podejście negatywne, gdyż po pierwsze, reprezentuje negatywne postawy i stereotypowe spostrzeganie ludzi starych, jako np. nieatrakcyjnych,

niekompetentnych, schorowanych, aseksualnych, zgrzybiałych, zdzieciniałych, a po drugie, manifestuje się w działaniach i społecznych praktykach dyskryminujących ludzi starszych, np. w zatrudnieniu, w dostępie do edukacji, a nawet w dostępie do pewnych sposobów leczenia i opieki medycznej. Drugi aspekt ageizmu wyraża się w pozornie pozytywnym nastawieniu do seniorów poprzez podejmowanie działań na ich korzyść (np. tworzenie specjalnych systemów opieki, łagodniejsze traktowanie ich przez sądy, policję). „Paradoksem jest przy tym fakt, iż często negatywne uprzedzenia i stereotypy prowadzą do pozytywnej dyskryminacji – ponieważ osoby starsze oceniane są jako zasługujące na wsparcie indywidualne i publiczne z uwagi na swe »żałosne« położenie, automatycznie traktowane są przez niektóre instytucje i osoby w sposób uprzywilejowany⁴⁴”.

Według Zofii Szaroty w dziejach ludzkości istniał zawsze dualizm postaw wobec starości. „Ludzkość zna dwa generalne style traktowania starości – gerontofobie, postrzegającą ludzi starych jako ciężar społeczny, w skrajnych przypadkach wiodąca ich do eksterminacji oraz gerontokrację, czyli przywileje i społeczny prestiż starców⁴⁵”.

W tym aspekcie warto zająć się pozycją seniora we współczesnym społeczeństwie. Człowiek jako istota społeczna nie może żyć bez innych. Każdy z nas przynależy do określonej grupy społecznej. Miejsce i pozycję człowieka w tej grupie można określić poprzez poziom jego identyfikacji, którą należy rozumieć jako „proces polegający na utożsamianiu się z daną osobą (lub grupą osób) oraz przyjmowania jej poglądów za własne⁴⁶”.

W myśl teorii psychologicznych Lech Witkowski, powołując się na Carla Friedricha Graumanna, wyodrębnia trzy rodzaje identyfikacji, decydujących o relacjach człowieka z otoczeniem. Pierwszą z nich należy rozumieć jako rozpoznanie obiektów otoczenia społecznego, obiektów, które jednostka rozróżnia i klasyfikuje, co warunkuje jej zachowanie. Kształtuje ona stosunki ze środowiskiem społecznym w zależności od określania, definiowania sytuacji, w których bierze udział. Powinna zapewnić sobie taki sposób funkcjonowania w tym środowisku, aby nie narażać się na społeczną dezaprobatę. W drugim rodzaju chodzi o odzwierciedlenie istniejących oczekiwań w otoczeniu społecznym, dzięki którym jednostka wchodzi

⁴⁴ P. Szukalski, *Dyskryminacja osób starszych*, „Demografia i Gerontologia Społeczna, Biuletyn Informacyjny”, 2011, nr 5.

⁴⁵ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Kraków 2004, s. 6.

⁴⁶ Cz. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik Pedagogiczny*, Warszawa 2009, s. 63.

w określone role. W tym wypadku otoczenie społeczne staje się „lustrem”, grupą odniesienia dla budowania własnej tożsamości, dla własnego „ja” w taki sposób, aby uzyskać społeczną akceptację. Wreszcie trzeci rodzaj identyfikacji związany jest z powstaniem obrazu siebie samego, z własnym „ja” idealnym. Tutaj z kolei punkt odniesienia będą stanowić założone stany rzeczy, czyli dążenia, pragnienia jednostki. Zatem ten rodzaj identyfikacji wykracza poza strukturę oczekiwań społecznych, działając w kierunku nie „ja społecznego”, lecz „ja idealnego”⁴⁷.

Każdy z tych rodzajów identyfikacji można odnieść także do seniorów. W szczególności jednak chcę zająć się drugim z powyższych rodzajów, gdyż taka perspektywa konstytuuje opinie społeczeństwa o tej grupie, określa jej status i przydatność społeczną. Istotne tutaj staje się „określenie oczekiwań społecznych, aby móc je spełniać i zyskać społeczną aprobatę”⁴⁸.

Stosunek społeczeństwa do seniorów jest zdeterminowany przez wiele czynników, jak środowisko społeczne, w którym żyją ludzie starsi, sytuacja ekonomiczna i zdrowotna ludzi starszych, ich pozycja społeczna czy aktywność życiowa. Jak pisze Simone de Beauvoir, „los starca zależy od kontekstu społecznego”⁴⁹.

Założenia metodologiczne badań własnych

Badania zostały przeprowadzone w okresie od marca do połowy maja 2017 roku, na próbie 217 osób rekrutujących się z województwa kujawsko-pomorskiego. Byli to zarówno studenci studiów licencjackich, magisterskich i podyplomowych Kujawskiej Szkoły Wyższej we Włocławku, jak i mieszkańcy powiatu toruńskiego i włocławskiego. Chodziło mi bowiem o poznanie opinii osób rekrutujących się z różnych środowisk, o różnicowanym stopniu wykształcenia i zajmujących się odmiennymi profesjami.

Pytania badawcze przyjęły następującą postać:

1. Jaka jest ogólna sytuacja życiowa polskich seniorów, w opinii badanych?
2. Czy i w jakim stopniu, ich zdaniem, polityka państwa zaspokaja najbardziej palące potrzeby seniorów?
3. Jaką przydatność seniorów dla społeczeństwa dostrzegają badani?

⁴⁷ L. Witkowski, *Tożsamość i zmiana*, Toruń 1988, s. 118.

⁴⁸ H. Kwiatkowska, *Tożsamość nauczycieli. Między anomią a autonomią*, Gdańsk 2005, s. 115.

⁴⁹ S. de Beauvoir, *Starość*, przeł. Z. Styszyńska, Warszawa 2011, s. 6.

Metodą badań stał się sondaż diagnostyczny z techniką ankiety. Jako narzędzie badawcze skonstruowano kwestionariusz ankiety, w którym większość pytań miała charakter otwarty.

Analiza wyników badań własnych

Zbadana grupa społeczna liczyła 217 osób w wieku produkcyjnym (tabela nr 1).

Tabela 1. Struktura społeczno-demograficzna badanych (N=217)

L.p.	Właściwości osobowe badanych	Razem	Wartość %
1.	Płeć		
	a) kobiety	179	82,5
	b) mężczyźni	38	17,5
2.	Wiek		
	a) 24 lata i mniej	55	25,3
	b) 25–30 lat	54	24,9
	c) 31–40 lat	57	26,3
	d) powyżej 40 lat	51	23,5
3.	Wykształcenie		
	a) wyższe	80	36,9
	b) licencjat	68	31,3
	c) średnie	52	24,0
	d) zawodowe	17	7,8
4.	Wykonywany zawód		
	a) nauczycielski	68	31,3
	b) usługowy	48	22,1
	c) medyczny	42	19,4
	d) robotniczy	23	10,6
	e) osoba niepracująca	20	9,2
	f) studenci	10	4,6
	g) ekonomiczny, księgowy	6	2,8
	h) naukowo-badawczy	1	0,5
5.	Miejsce zamieszkania		
	a) miasto powyżej 100 tys.	52	24,0
	b) miasto poniżej 100 tys.	62	28,6
	c) wieś	103	47,4

W zakresie płci dominują kobiety.

Rozkład próby badawczej na poszczególne grupy wiekowe jest równomierny – w każdym przedziale mniej więcej 1/4 badanych.

W zakresie wykształcenia najwięcej osób (niemal 37%) posiada wykształcenie wyższe, najmniej (niecałe 8%) – wykształcenie zawodowe. Pod

względem zawodowym badaną grupę charakteryzuje duże zróżnicowanie. Największy udział w badaniach mają nauczyciele, stanowiąc ponad 30% próby badawczej. Ponad 22% z badanych osób zajmuje się usługami, są wśród nich: sprzedawcy, technicy dentystyczni, elektrycy i elektrycy, monterzy, opiekunki dla dzieci, mechanicy samochodowi, konserwatorzy. Spośród przedstawicieli służby zdrowia w grupie respondentów znalazły się pielęgniarki i położne. Ponad 10% badanych reprezentuje zawód robotniczy, a wśród nich pojawili się magazynier, ustawiacz maszyn, salowa i inni.

Zróżnicowaniem charakteryzuje się także środowisko zamieszkania, choć niemal połowa badanych mieszka na wsi.

Pierwsze pytanie badawcze dotyczyło ogólnej sytuacji polskich seniorów, związanej z różnymi aspektami ich życia: zdrowotnym, materialnym, socjalnym.

Tabela 2. Ogólna sytuacja seniorów w społeczeństwie (N=217)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość % ogółem
1. W aspekcie zdrowotnym		
a) dobra	9	4,1
b) zła	202	93,1
c) średnia	3	1,4
d) brak odpowiedzi	3	1,4
2. W aspekcie materialnym		
a) dobra	2	0,9
b) zła	206	94,9
c) średnia	6	2,8
d) brak odpowiedzi	3	1,4
3. W aspekcie pomocy społecznej		
a) dobra	15	6,9
b) zła	159	73,3
c) średnia	20	9,2
d) brak odpowiedzi	23	10,6

Wyniki badań obrazują jak seniorzy postrzegają swą sytuację życiową. Widzą ją jako niekorzystną w każdym z obszarów.

Ponad 93% badanych wskazuje na liczne niedociągnięcia w opiece zdrowotnej, uzasadniając swoją opinię niedostatkami podstawowej opieki medycznej, brakiem profilaktyki i słabo rozwiniętą opieką paliatywną. Respondenci uważają, że brakuje kompleksowej i wielospecjalistycznej opieki nad człowiekiem starym, a służba zdrowia w obecnym kształcie

nie zaspokaja potrzeb nawet niewielkiej części ludzi starszych. Jedynie 4% respondentów postrzega sytuację zdrowotną dobrze, powołując się na system refundacji leków i dużą liczbę przychodni lekarskich. Nieliczni, wskazując na przeciętny poziom opieki zdrowotnej, piszą o pojawiających się zmianach rokujących poprawę sytuacji w służbie zdrowia. Stan zdrowia jest jednym z najważniejszych czynników warunkujących jakąkolwiek aktywność życiową, która także ma niebagatelne znaczenie dla postrzegania własnego życia w kontekście kolejnego jego okresu, jakim jest starość. Wyniki Europejskiego Badania Warunków Życia Ludności (EU-SILC) podają, że co trzecia osoba starsza uznaje, że jej stan zdrowia jest zły lub bardzo zły (z niewielką przewagą odsetka kobiet)⁵⁰. Raport *Global Age Watch Index 2013*, wykonany na zlecenie ONZ, badający jakość życia ludzi po 60. roku życia, nie pozostawia złudzeń. Wśród 91 sklasyfikowanych państw na świecie, Polska zajmuje 62. miejsce, a wśród krajów Unii Europejskiej jest na 87. miejscu pod względem jakości opieki zdrowotnej⁵¹. Szacuje się, że w Polsce około 80% ludzi starszych cierpi na przynajmniej jedną chorobę przewlekłą, a u co drugiej osoby po wypadku czy urazie występuje trwałe upośledzenie sprawności⁵². Taka sytuacja wymusza kontakt z wieloma specjalistami, do których wskutek wadliwej organizacji systemu leczenia i rehabilitacji, kontakt jest trudno osiągalny. Obszar opieki zdrowotnej pozostawia zatem wiele do życzenia.

Podobnie rzecz ma się z sytuacją seniorów w zakresie materialnym. Wyniki badań wskazują na niską pozycję ekonomiczną ludzi starszych. Niemal 95% badanych skarży się na zbyt niskie emerytury i za drogie leki, na które wielu emerytów po prostu nie stać. Tylko dwoje respondentów jest zdania, że emerytury są na dość przyzwoitym poziomie, a także, że w społeczeństwie funkcjonuje sporo bogatych seniorów. Do tych wypowiedzi nawiązuje niecałe 3% badanych piszących o przeciętnej sytuacji materialnej, uzasadniając ten fakt dużymi różnicami w wysokości emerytur, a zatem seniorzy z dużą emeryturą mają godną starość.

Powyższe wyniki korespondują z badaniami CBOS-u, z których wynika, że tylko 30% emerytów jest zadowolonych ze swoich dochodów. De-

⁵⁰ Europejskie Badanie Dochodów i Warunków Życia, 2016, Internet, https://www.dochody_i_warunki_zycia_ludnosci_polski_raport_z_badiana_eu-silc_2016 [dostęp: 20.03.2017].

⁵¹ R. Jolly, *Raport GlobalAge...*

⁵² J. Hryniewicz (red.), *O sytuacji ludzi w starszym wieku*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2012, s. 151.

klaracje respondentów wskazują, że jedynie siedmiu na stu z nich, nie ma problemów materialnych. Prawie co drugi ankietowany w starszym wieku (46%) żyje natomiast na średnim poziomie, co oznacza, iż w jego gospodarstwie domowym starcza na codzienne wydatki, ale na poważniejsze zakupy trzeba oszczędzać. Niewiele mniej osób starszych (41%) uważa, że żyją skromnie i muszą na co dzień bardzo oszczędnie gospodarować. Wreszcie sześciu na stu badanych twierdzi, że ma problemy z zaspokojeniem nawet podstawowych potrzeb⁵³. Ten brak bezpieczeństwa socjalnego jest powodem stresu i zrozumiałego rozgoryczenia wśród wielu starszych osób. Simone de Beauvoir, pisząc o stosunku tzw. cywilizowanych społeczeństw do starości, ujmuje powyższy problem w sposób następujący: „jeśli chodzi o status ekonomiczny, ludzi starych zalicza się do jakiejś dziwacznej grupy, która nie ma ani tych samych potrzeb, ani uczuć, co inni ludzie. Wystarczy im przyznać mizerną jałmużnę, żeby mieć poczucie spełnionego obowiązku⁵⁴”.

W aspekcie pomocy społecznej niemal $\frac{3}{4}$ badanych postrzega sytuację jako złą. Respondenci uzasadniają swój wynik przede wszystkim zbyt niskim poziomem pomocy środowiskowej, brakiem opiekunek środowiskowych i niedostateczną kontrolą samotnych seniorów, pozbawionych rodziny, którzy nie wiedzą, gdzie szukać pomocy. Badani zwrócili też uwagę na wysokie koszty pobytu w domach opieki, sanatoriach, uniemożliwiające wielu starszym ludzi korzystanie z nich, a 10% respondentów uważa, że ciągle jeszcze istnieje za mało klubów dla seniorów, w których mogliby oni zaspokajać swoje potrzeby związane z osamotnieniem i integracją ze społeczeństwem. Kilkoro badanych wskazało na bariery architektoniczne, zdaniem trzech respondentów, powinien istnieć program 500+ dla seniorów.

Tylko niespełna 7% badanych jest przeświadczonych, że pomoc społeczna funkcjonuje dobrze. Argumentują to, przytaczając następujące fakty: seniorzy: otrzymują pomoc materialną z różnych instytucji (MOPS, GOPS), powstaje coraz więcej dziennych domów opieki (choć przyznają, że sytuacja wygląda gorzej na wsi), funkcjonuje instytucja opieki środowiskowej.

⁵³ Por.: Fundacja CBOS, *Raport: Sposoby spędzania czasu...*, 2012, nr 106; Fundacja CBOS, *Raport: Obraz typowego Polaka...*, 2010, nr 2.

⁵⁴ S. de Beauvoir, *Starość...*, s. 6–7.

Badani plasujący sytuację ludzi starszych na średnim poziomie są zdania, że chociaż opieka socjalna nad seniorami zaczyna się zmieniać, to jest to zmiana niewystarczająca, gdyż zbyt powolna. Uzasadnienie jest następujące: słabo rozwinięty system opieki dziennej, państwo zapewnia domy opieki, ale koszty pobytu w nich przewyższają możliwości finansowe seniorów, sama pomoc jest na różnym poziomie, zależnie od tego, czy jest ona publiczna czy prywatna i wreszcie starsi ludzie skarżą się, że powstaje jeszcze ciągle zbyt mało organizacji dla seniorów (klubów, uniwersytetów trzeciego wieku).

Powyższe wyniki wskazują na fakt, że w zabezpieczeniu społecznym (ubezpieczenie społeczne, pomoc i opieka, ochrona zdrowia, pomoc rodzinie) ciągle jeszcze w niewystarczającym stopniu uwzględnia się zadania wynikające z rosnącej liczby osób w wieku emerytalnym. Zasady ustalania i waloryzacji świadczeń nie zapewniają dochodów w odpowiedniej proporcji do rosnących wraz z wiekiem wydatków. Badani zwracali uwagę na zbyt słabą dostępność usług w zakresie geriatry, rehabilitacji i pielęgnacji, co dla osób starszych skutkuje wzrostem kosztów leczenia. Czasami są wręcz zmuszeni do zaniechania leczenia, kiedy nie są w stanie opłacić sobie zabiegów rehabilitacyjnych czy wykupić coraz droższych i nier refundowanych lekarstw. Ograniczony dostęp do rehabilitacji skazuje na utratę sprawności. Oszczędności w wydatkach na leczenie i rehabilitację seniorów są kosztowne dla całego społeczeństwa, gdyż ich skutkiem są wysokie koszty opieki i pielęgnacji osób niesamodzielnych⁵⁵.

W kontekście powyższych wyników zapytano badanych, czy rządzący prowadzą politykę zaspokajania potrzeb seniorów we wskazanych wyżej obszarach.

Tabela 3. Zaspokajanie potrzeb seniorów przez Państwo (N=217)

Kategoria odpowiedzi pozytywnych	Liczba odpowiedzi	Wartość % ogółem
1. Nie	156	71,9
2. Tak	32	14,7
3. I tak, i nie	22	10,2
4. Brak odpowiedzi	7	3,2
Razem	217	100,0

⁵⁵ J. Hrynkiewicz, *O sytuacji...*, s. 15.

Niemal 72% respondentów nie ma w tym względzie złudzeń. Zdaniem badanych polityka władz ciągle jeszcze w niewystarczający sposób dostrzega ludzi starych w społeczeństwie, często skazując ich na mizerną egzystencję. Brak opieki państwa badani uzasadniali zbyt niskimi emeryturami (90%), które nie zapewniają życia na godnym poziomie, niewystarczającym poziomem opieki zdrowotnej (63%), wykluczeniem gotowanym im przez państwo na skutek mizernego dostępu do opieki socjalnej (35%), zbyt małą liczbą miejsc aktywizujących seniorów i sprzyjających integracji (8%).

Niemal 15% badanych z aprobatą wypowiada się o opiece państwa, przytaczając przejawy tej opieki: tworzenie instytucji dla seniorów, takich jak uniwersytety trzeciego wieku, kluby seniora, darmowe środki transportu, zniżki na leki, istnienie świadczeń społecznych, tworzenie programów skierowanych do seniorów, organizacja domów opieki społecznej, intensywnie rozwijająca się geriatriczna, stopniowa likwidacja barier architektonicznych i tereny do ćwiczeń tylko dla seniorów.

Ponad 10% respondentów wyraża pogląd oceniający troskę państwa o seniorów jako przeciętną, podając w uzasadnieniu z jednej strony takie przywileje jak: bezpłatna komunikacja, pewne – choć niskie – wynagrodzenie miesięczne, pozytywne zmiany polityki władz wobec seniorów, ale z drugiej strony przytaczając niedoskonałości tej opieki: zbyt niskie emerytury, zła opieka medyczna, często samotność, brak środków finansowych, co uniemożliwia przynależność do organizacji senioralnych.

Trzeba mieć świadomość, że scentralizowana polityka społeczna przestała być domeną rządu po 1999 roku i została scedowana w dużej mierze na samorządy lokalne, które niekiedy są niewydolne w kreowaniu lokalnej polityki, przede wszystkim z uwagi na brak finansów.

Respondenci zostali zapytani także o przydatność społeczną seniorów. Pytanie wydaje się być nieco kontrowersyjne, gdyż każdy człowiek jest potrzebny społeczeństwu. Chodziło jednak o rozważenie powyższego zagadnienia w dwóch aspektach: po pierwsze odniesienia się do wielu stereotypowych opinii społecznych sugerujących, że ludzie starzy są kosztownym obciążeniem młodego pokolenia oraz wyekspozowanie obszarów, w których przydatność seniorów jest szczególna, a wręcz niezbędna dla życia społecznego.

Tabela 4. Ważność uczestnictwa seniorów w społeczeństwie (N=217)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość % ogółem
1. Tak	207	95,4
2. Nie	3	1,4
3. Nie mam zdania	4	1,8
4. Brak odpowiedzi	3	1,4
Razem	217	100,0

Wyniki badań wykazują wyjątkową zgodność respondentów, skoro ponad 95% pisze o dużej wadze uczestnictwa w życiu społecznym. Zdecydowana większość badanych uzasadnia ten fakt, mówiąc o niezbędnym dla przyszłych pokoleń przekazie tradycji, wiedzy, wartości czy też ukazując swą rolę jako osób, które służą doświadczeniem. „U seniorów występuje kumulacja życiowych przeżyć, które mogą przekazać młodemu pokoleniu przede wszystkim po to, aby ich ustrzec od popełniania pewnych błędów. Poza tym ta życiowa mądrość przejawia się również w zachowaniu tożsamości narodowej. Starsi ludzie są bowiem »chodzącą kroniką dawnych czasów«, świadkami wieku wydarzeń z dziejów, które stanowią o kulturze i historii kraju⁵⁶».

Druga grupa badanych wskazuje na potrzebę istnienia seniorów w życiu ich wnuków. Chodzi przede wszystkim o preferencje aksjologiczne, które w dzisiejszym świecie uległy dewaluacji. Przekazywane młodym wartości, często tradycyjne, głęboko humanistyczne, znacząco różnią się od tych preferowanych przez młodych ludzi. W opinii niewielkiej grupy badanych (11 osób), senior nadaje się tylko do opieki nad wnukami, co świadczy o instrumentalnym ich traktowaniu.

Tylko trzy osoby uważają seniorów za niepotrzebny balast w społeczeństwie, argumentując to następująco:

Z punktu widzenia ekonomicznego nie. Stanowią obciążenie ekonomiczne dla państwa (mężczyzna, 23 lata, wykształcenie średnie).

Gdy pomyślimy tylko o obcych starych ludziach, to tylko przeszkadzają w społeczeństwie, bo państwo płaci za to, że żyją (kobieta, 22 lata, studentka).

⁵⁶ R. Brzezińska, *Aktywny wiek senioralny...*, s. 41.

Nic nie wnoszą do społeczeństwa, a jedynie czerpią (kobieta, 22 lata, wykształcenie zawodowe).

Jak widać wypowiedzi te dotyczą tylko bardzo młodych ludzi, którzy chyba jeszcze nie do końca uświadamiają sobie fakt, że w przyszłości czeka ich także ten etap życia, który dziś wywołuje u nich negatywne reakcje.

Wnioski

Powyższe wyniki badań nie napawają zbytnim optymizmem. Widać, że nadal osoby w wieku senioralnym są marginalizowane i często dyskryminowane w życiu społecznym. W Polsce nie wykształciły się jeszcze wzory pozytywnej i aktywnej starości, choć w badaniach nad tym okresem życia coraz częściej pojawia się to zagadnienie. Trzeba jednak przyznać, że jeszcze do niedawna człowiek stary był całkowicie niezauważany, a obecnie polityka państwa coraz częściej zwraca uwagę na jego problemy.

Zdumienie budzi też fakt, że zarówno władze polityczne, jak i media często podkreślają negatywne konsekwencje starzenia się społeczeństwa, zwracając uwagę przede wszystkim na koszty utrzymania seniorów. Pomija się natomiast wartość ludzi starszych dla społeczeństwa i ich wkład w życie społeczne i gospodarcze, zapominając, że uczestniczyli w tworzeniu dochodu narodowego.

Ważne jest zatem podejmowanie działań zmierzających do przekazywania obiektywnej wiedzy na temat wymiarów starości i funkcjonowania ludzi starych, uwypuklania ich możliwości, kompetencji, ale także nagłaśniania ich problemów. Pożądane jest więc kreowanie pozytywnego obrazu starości z możliwościami rozwojowymi seniora w każdej sferze. Mądrze realizowana polityka dotycząca starości może być skutecznym środkiem przeciwdziałania zjawisku marginalizacji ludzi starszych w społeczeństwie.

3. Społeczeństwo dla wszystkich kategorii wieku – rzeczywistość czy utopia? Society for all ages – reality or utopia?

Streszczenie

W obecnej rzeczywistości strategia polityki społecznej wobec starości i ludzi starszych zmierza w kierunku partycypacji, a tym samym w stronę integracji międzypokoleniowej, zgodnie z ideą „Społeczeństwo dla wszystkich kategorii wieku”. Jako cel badań przyjęto poznanie opinii ludzi starszych na temat ich własnego oglądu, jak funkcjonują w społecznym odbiorze oraz jak postrzegają seniorów ludzie młodzi. Pytania te postawiono w kontekście możliwości nawiązania międzypokoleniowego porozumienia i współpracy. W badaniach wzięło udział 219 seniorów, słuchaczy uniwersytetów trzeciego wieku z województwa kujawsko-pomorskiego.

Słowa kluczowe: senior, pokolenie, młodzież, relacje międzypokoleniowe, ageizm.

Summary

In the current reality, the strategy of social policy towards old age and older people is heading towards participation, and thus towards intergenerational integration, in line with the idea of 'Society for all ages'. The aim of the research was to learn the opinions of older people about their functioning in the social perception and the perception of young people by the elderly in the context of opportunities for intergenerational understanding and cooperation. The research involved 219 seniors, students of universities of the third century.

Key Words: an elderly, generation, youth, intergenerational relations, ageism

Wprowadzenie

Wiek XXI zwrócił szczególną uwagę na problemy ludzi starszych w naszym społeczeństwie. Zjawisku temu nie poświęcano tyle uwagi w poprzednich stuleciach. Jednym z szerzej rozpatrywanych aspektów są za-

gadnienia społeczne, a wśród nich relacje międzypokoleniowe, będące poważnym wyzwaniem dla współczesnego świata. W obecnej rzeczywistości strategia polityki społecznej wobec starości i ludzi starszych zmierza w kierunku partycypacji, a tym samym w stronę integracji międzypokoleniowej, zgodnie z ideą „Społeczeństwo dla wszystkich kategorii wieku”⁵⁷.

Rozważania dotyczące powyższych zagadnień należałoby rozpocząć od definicji pokolenia, a trzeba zauważyć, że tradycja badań nad tą problematyką jest obecna w polskim dyskursie już od międzywojnia. Klasyczną koncepcję przedstawia Maria Ossowska, której rozumienie pokolenia zawiera się w trzech znaczeniach: jako ogniwa genealogii biologicznej, jako ogniwa genealogii kulturowej i wreszcie jako grupy ludzi o takich samych postawach inspirowanych wspólnie przeżyтыми wydarzeniami historycznymi⁵⁸. W tym ujęciu mamy zatem do czynienia z kilkoma konotacjami definicji pokolenia, przede wszystkim z umiejscowieniem wiekowym grupy i jej ukształtowaniem, na które wpłynęły obyczaje, tradycja czy wydarzenia historyczne.

Koncepcja przełomowa w myśleniu o zjawisku pokolenia, jest dziełem Karla Mannheim’a, który założył, że kategoria biologiczna, czyli sam fakt urodzenia się w tym samym czasie, nie tworzy pokolenia, ale dopiero możliwość doświadczenia tych samych sytuacji historyczno-społecznych spaja grupę jednostek i stanowi o jej istocie. Poza tym ludzie należący do danej generacji „wykazują podobieństwo postaw, motywacji, nastawień i systemów wartości”⁵⁹.

W tym ujęciu widać podobieństwo do historycznej koncepcji pokolenia Wilhelma Dilthey’a, którego zdaniem o pokoleniowej więzi i tożsamości decyduje współuczestnictwo w tych samych wydarzeniach i podobieństwo w nadawaniu im znaczenia⁶⁰.

Biorąc pod uwagę powyższe definicje, należy zauważyć pewne wspólne wzory zachowań, które towarzyszą danemu pokoleniu. Osoby starsze, mające podobne doświadczenia życiowe, charakteryzuje najczęściej podobny stosunek do świata, podobne potrzeby społeczne, podobne podejście do wartości, które chcą zachować i chronić, a także prze-

⁵⁷ Z. Woźniak *Solidarność międzypokoleniowa w starzejącym się świecie – perspektywy i zagrożenia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2012, t. 74, s. 54.

⁵⁸ M. Ossowska, *Koncepcja pokolenia*, „Studia socjologiczne” 1963, nr 2, s. 51.

⁵⁹ H.M. Griese, *Socjologiczne teorie młodzieży*, przeł. J. Dąbrowski, Kraków 1996, s. 80.

⁶⁰ M. Przecławaska, *Wychowanie – pedagogika wzorów czy spotkanie pokoleń*, „Nauka. W kręgu myśli Jana Pawła II” Warszawa 2005, nr 3, s. 170.

kazywać młodym, co budzi liczne konflikty międzypokoleniowe. Młodzi z kolei mają swoje własne normy i strategie życiowe, które kreuja w im współczesnej rzeczywistości. „Obecna młodzież jest pokoleniem, ponieważ ma taką sumę doświadczeń wieku dorastania, jaka nie towarzyszyła jej poprzednikom. W dodatku, choć nie bardzo chce się do tego przyznać, młodzież robi się coraz bardziej podobna, powstają pewne wspólne wzory zachowań. Współczesnych ludzi młodych nazywa się między innymi: pokoleniem transformacji, dziećmi wolnego rynku, pokoleniem X, pokoleniem Jana Pawła II, pokoleniem MP3, pokoleniem ME (od Milenium i angielskie Ja – czyli pokolenie przelotu milenijnego i pokolenie indywidualistów), pokoleniem Z, pokoleniem cyber, pokoleniem ekstremy⁶¹”.

Jak zatem w tych warunkach możliwe jest porozumienie i nawiązanie relacji międzypokoleniowych, które przecież są podstawą funkcjonowania każdego społeczeństwa? Piotr Szukalski wskazuje, że to relacje, które zachodzą między jednostkami będącymi przedstawicielami różnych grup wiekowych, budują pozytywne nastawienie względem ludzi z innego pokolenia i tak tworzą się relacje międzypokoleniowe⁶². Relacje te stanowią jednak materię złożoną i nacechowaną licznymi problemami. Daje się zauważyć, że we współczesnym świecie uległy one znacznemu rozluźnieniu, a ludzie starsi nie są już uznawani za jedyny autorytet. Według Margaret Mead wkraczamy w czasy kultury prefiguratywnej, w której niezwykle szybki rozwój technologiczny i cywilizacyjny spowodował przepaść międzypokoleniową. Młode pokolenie zostało częściowo pozbawione doświadczenia osób starszych i wzorców z poprzednich pokoleń. Stały i dynamiczny przyrost wiedzy w różnych dziedzinach i jej równie szybka dezaktualizacja spowodowały, że osobom starszym ciężko jest nadążyć za nieustannie dokonującymi się zmianami. Poza tym stosowane przez nich metody i środki są na tyle przestarzałe, że mają oni problemy z przewyciężaniem trudności i często muszą zdać się na młodych. Młodzi zaś samodzielnie szukają nowych stylów życia u rówieśników⁶³.

Coraz częściej mamy wrażenie, że spotkanie generacji to spotkanie odmiennych kultur, mówiących różnymi językami. Wydaje się, że współcześni sobie ludzie należący do różnych pokoleń, choć żyją w tym samym czasie

⁶¹ E. Wiśniewska, *Starsi i młodszy w dialogu międzypokoleniowym*, „Społeczeństwo – Edukacja – Język” 2017, t. 6.

⁶² P. Szukalski, *Co łączy pokolenia? Więź międzypokoleniowa z perspektywy polityki społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 10.

⁶³ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Warszawa 2000, passim.

i miejscu, żyją w istocie w różnych światach. Jak pisze Grzegorz Godlewski: „Mają swoje własne słowniki i konstelacje symboli, kategorie poznawcze i wzorce uczuć, formy komunikacji i modele przyjaźni, mity i projekty przyszłości. To już nie tylko odmienne środowiska czy warstwy społeczne – to odmienne kultury⁶⁴”.

Tym bardziej budowanie relacji seniorów z młodym pokoleniem należy uznać za szczególnie cenne. Stwarza bowiem możliwość wzajemnego poznania się i zrozumienia, dzięki czemu młode pokolenie ma szansę zdać sobie sprawę z ogromu problemów wieku senioralnego, zarówno tych o charakterze biologicznym, jak i psychologicznym czy społeczno-socjalnym. Wiedza o starszym pokoleniu, nawet próby zrozumienia zmian, jakie zachodzą w starości, może pomóc młodym w reorientacji postrzegania starości, która przecież kiedyś stanie się i ich udziałem. Dochodzimy tutaj w swoich rozważaniach do potrzeby edukacji do starości, tak postulowanej w teorii Aleksandra Kamińskiego⁶⁵. Chodzi o podejmowanie działań zmierzających do przekazywania właściwej, obiektywnej wiedzy na temat wymiarów starości i funkcjonowania ludzi starych, uwypuklania ich możliwości, kompetencji, ale także nagłaśniania ich problemów i potrzeb. Zrozumienie problemów wieku senioralnego przez młodsze pokolenie może stanowić pomost w integracji międzypokoleniowej.

Równocześnie, z drugiej strony warto spojrzeć na pozytywne aspekty okresu starości, które stwarzają liczne okazje do nawiązania relacji z młodszym pokoleniem. Zaliczyłabym do nich mądrość i doświadczenie wynikające z racji przeżytych lat, spokój i cierpliwość rzadko występujące w młodym wieku, dużą ilość wolnego czasu, która sprzyja nawiązywaniu nowych relacji czy samorealizacji. To jest także hołdowanie humanistycznym i uniwersalnym wartościom, które mogą być przedmiotem przekazu międzypokoleniowego i decydować o rozwoju młodego pokolenia w kierunku pożądanego powrotu do autorytetów, których tak brakuje w dzisiejszych czasach.

Analizując powyższe kwestie, trzeba zauważyć, że każda generacja posiada pewien zasób doświadczeń i mądrości zaczerpniętej z przebytych wydarzeń, które, przekazane następnemu pokoleniu, wyposażają

⁶⁴ G. Godlewski, *Animacja i antropologia*, w: *Animacja kultury. Doświadczenie i przeszłość*, tenże (red.), Warszawa 2002, s. 59.

⁶⁵ A. Kamiński, *Wychowanie do starości jako czynnik adaptacji ludzi starszych do nowoczesnego społeczeństwa*, w: *Studia i szkice pedagogiczne*, A. Kamiński (red.), Warszawa 1978, *passim*.

je w cenną wiedzę. Obecna kultura charakteryzuje się obustronnością przekazu. Istotne jest tu dostrzeganie potrzeb i potencjału każdego z pokoleń. Nie tylko starsi uczą młodych, ale dorośli i starsi uczą się również od swoich dzieci i wnuków. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że „Współcześnie pozycja »Mistrz i Uczeń« nie jest przypisana do wieku, ale zależna od umiejętności i doświadczenia, które posiadają zarówno młodzi, jak i starsi⁶⁶”.

Założenia metodologiczne badań własnych

Badania zostały przeprowadzone 30 maja 2019 roku podczas odbywającego się we Włocławku II Kujawsko-Pomorskiego Forum Seniorów, którego byłam współorganizatorem. Impreza odbywa się cyklicznie i biorą w niej udział uniwersytety trzeciego wieku działające na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. W II Forum uczestniczyło 30 uniwersytetów trzeciego wieku, a liczba słuchaczy wyniosła ponad 450 osób. To oni stanowili grupę, której rozdano kwestionariusze ankiet. Zostały one wypełnione przez 219 osób.

Ponieważ jedno z głównych haseł II Forum zawarte w Deklaracji Programowej opracowanej przez organizatorów podkreślało wagę inicjowania i realizowania działań sprzyjających integracji międzypokoleniowej i to właśnie relacje międzypokoleniowe i ich uwarunkowania stały się przedmiotem moich badań.

Jako cel poznawczy przyjąłabm zbadanie opinii ludzi starszych na temat ich własnego oglądu, jak funkcjonują w społecznym odbiorze oraz poznanie perspektywy, z jakiej młodzi ludzie patrzą na osoby starsze. Kwestie te poruszane są w kontekście możliwości nawiązania międzypokoleniowego porozumienia i współpracy.

Wyróżniony przedmiot i cele badań stały się podstawą do sformułowania następujących pytań badawczych:

1. Jak w odczuciu seniorów traktowani są ludzie starsi przez społeczeństwo?
2. Czy i w jakim stopniu seniorzy utrzymują kontakty społeczne i z jaką grupą pokoleniową najczęściej?

⁶⁶ Tokarz-Kamińska B., *Jak kształtować partnerskie relacje między pokoleniami?*, w: *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką*, M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera (red.), „Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich”, 2013, nr 10.

3. Jaki stosunek do młodych ma badana grupa seniorów?
4. Czy w opinii seniorów dialog międzypokoleniowy jest możliwy i jakie, ich zadaniem, może przyjąć formy?

Do badań zastosowano sondaż diagnostyczny z techniką ankiety. Dane zostały zebrane w sposób bezpośredni za pomocą kwestionariusza ankiety. Materiał empiryczny z badań podlegał kodowaniu ze względu na wyróżnione zmienne. Uzyskane w toku badań dane zostały poddane analizie ilościowej.

Analiza wyników badań własnych

Badana zbiorowość to osoby, których wspólną cechą jest zakończenie aktywności zawodowej oraz przynależność do różnych uniwersytetów trzeciego wieku w województwie kujawsko-pomorskim. Zróznicowane są jednak pod względem cech demograficznych, takich jak wiek, płeć, wykształcenie, stan cywilny czy zawód wykonywany przed emeryturą, co obrazuje tabela nr 1.

Tabela 1. Struktura społeczno-demograficzna badanych (N=219)

L.p.	Właściwości osobowe badanych	Razem	Wartość %
1.	Płeć a) kobiety b) mężczyźni	184 35	84,0 16,0
2.	Wiek a) do 59 lat b) 60–64 lat c) 65–69 lat d) 70–74 lat e) 75–79 lat f) 80 lat i powyżej	6 46 75 72 17 3	2,7 21,0 34,2 32,9 7,8 1,4
3.	Aktualny stan cywilny a) mężatka/żonaty b) wdowa/wdowiec c) wolny	107 87 25	48,9 39,7 11,4
4.	Wykształcenie a) wyższe b) policealne c) średnie d) zawodowe e) podstawowe	60 33 93 26 7	27,4 15,0 42,5 11,9 3,2

5.	Zawód wykonywany przed emeryturą		
	a) usługowy	50	22,8
	b) urzędniczy	39	17,8
	c) ekonomiczny, księgowy	33	15,1
	d) nauczycielski	28	12,8
	e) pracownik fizyczny (robotnik, rolnik)	17	7,8
	f) medyczny	13	5,9
	g) naukowo-badawczy	11	5,0
	h) osoba nie pracowała	28	12,8

Wiek badanych wskazuje na fakt, że uniwersytety trzeciego wieku zdominowali ludzie w pełni sił i aktywności. Według Zygmunta Wiatrowskiego jest to okres życia, z którym – w dobie starzenia się społeczeństwa – można wiązać jeszcze duże nadzieje na aktywność życiową⁶⁷. Wypowiedź tę potwierdzają wyniki niniejszych badań, według których aż 98,2% seniorów zadeklarowało prowadzenie aktywnego trybu życia przejawiającego się w uczestnictwie w życiu społecznym i oddawaniu się swoim pasjom i zainteresowaniom.

Wydaje się także, że organizacje te stanowią instytucje elitarne, które skupiają jednostki o wyższym od rówieśników poziomie wykształcenia. Wyniki badań wskazały, że wykształceniem wyższym, policealnym i średnim legitymuje się niemal 85% badanych, co decyduje o wyjątkowości tej populacji wśród innych seniorów. Dla porównania warto dodać, że badania CBOS-u z 2016 roku wykazały niski poziom wykształcenia seniorów w Polsce. W badanej reprezentatywnej grupie 42% osób po 65. roku życia posiada wykształcenie podstawowe i zaledwie 13% wyższe⁶⁸. Zapewne jest to też jedna z przyczyn wykluczająca ich z życia społecznego.

Przegląd postaw wobec starości w poszczególnych epokach uświadamia, że starość nigdy nie była pożądanym okresem w ludzkim życiu. I chociaż dzisiaj seniorzy mają większe możliwości odnalezienia się w społeczeństwie, często dochodzi do głosu ageistyczne nastawienie wobec ludzi starszych. Zasadnym było zatem zapytać samych seniorów, jak, w ich odbiorze, postrzegają ich młodzi.

⁶⁷ Z. Wiatrowski, *Dorastanie...*, s. 144.

⁶⁸ Fundacja CBOS, *Raport: Portret społeczno-demograficzny seniorów*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2016, nr 160.

Tabela 2. Odbiór seniorów w społeczeństwie, w ich opinii (N=219)

Kategoria odpowiedzi	Liczba badanych	Wartość %
1. Bardzo dobry odbiór społeczny	17	7,8
2. Społeczeństwo zwraca coraz większą uwagę na seniorów	106	48,4
3. Obojętność	78	35,6
4. Obciążenie dla państwa	16	7,3
5. Zły odbiór społeczny	2	0,9
Razem	219	100,0

Wyniki niniejszych badań wykazały dualizm postaw wobec ludzi starszych. Wskazały, że ponad 56% seniorów (w tym wszyscy z wykształceniem podstawowym) podkreśla pozytywne aspekty dotyczące społecznego odbioru starszych. Badani są zdania, że ludzie starsi mają dzisiaj bardziej uprzywilejowaną pozycję. Zapewne wynika to z faktu, że jeszcze do niedawna człowiek stary był całkowicie niezauważany w społeczeństwie, a obecnie polityka społeczna coraz częściej zwraca uwagę na jego potrzeby. Dowodem jest prowadzenie licznych akcji na rzecz osób starszych, projekty przeznaczone dla seniorów, konferencje o potrzebach ludzi starszych, instytucje, których stale przybywa, a które znakomicie zaspokajają ich potrzeby społeczne, edukacyjne czy kulturalne. Te wszystkie działania dają seniorom możliwości odnalezienia się w społeczeństwie i przełamywania stereotypów dotyczących człowieka starszego jako społecznie nieużytecznego.

Z drugiej strony niemal 44% wskazuje negatywne aspekty postrzegania seniorów przez młodsze pokolenia. Dostrzegają obojętność wobec człowieka starszego, obciążenie dla państwa czy generalnie zły odbiór społeczny. W tym miejscu chciałabym odnieść się do moich wcześniejszych badań, przeprowadzonych w 2017 roku na grupie 217 osób w wieku produkcyjnym (20–45 lat). Większość badanych stwierdziła, że w społeczeństwie funkcjonuje negatywny obraz starości. Jedynie 25% młodych uważało, że seniorzy są dobrze odbierani w środowisku społecznym. Z kolei 70% podkreślało niską pozycję ludzi starszych w społeczeństwie, wskazując na ich wykluczenie w wielu dziedzinach życia⁶⁹. Na dyskryminację osób

⁶⁹ R. Brzezińska (red.), *Senior w świecie pasji i zainteresowań*, Włocławek 2019, s. 19–22.

starszych ze względu na wiek, wskazują także wnioski i interwencje wpływające do Pełnomocnika Rządu do Spraw Równego Traktowania. W 2018 roku sprawy związane z dyskryminacją ze względu na wiek zajmowały 8% wszystkich spraw wpływających do tego urzędu. Stanowiło to trzecią co do wielkości kategorię spraw wśród złożonych wniosków i interwencji⁷⁰. Tym bardziej budujący jest fakt, że w niniejszych badaniach ponad połowa seniorów uważa, że jednak wzrasta świadomość społeczeństwa w zakresie konieczności podejmowania działań dostosowanych do potrzeb seniorów, co rodzi nadzieję na poprawę ich sytuacji.

Przy analizie zjawiska współpracy międzypokoleniowej warto zaznaczyć, że badani seniorzy nie odcinają się od kontaktów społecznych. Gerontolodzy są zdania, że, wśród licznych potrzeb psycho-społecznych ludzi starszych, do głosu dochodzi potrzeba przynależności, która jest zaspokajana poprzez odpowiednią liczbę kontaktów interpersonalnych, utrzymywanie dawnych i poszukiwanie nowych więzi, a także relacje z rodziną⁷¹. Zbadano zatem, z jaką grupą wiekową i społeczną seniorzy najczęściej utrzymują relacje.

Tabela 3. Spędzanie czasu z daną grupą pokoleniową, w opinii seniorów (N=219)

Kategoria odpowiedzi	Liczba badanych	Wartość %
1. Z osobami w różnym wieku	150	68,5
2. Z rówieśnikami	56	25,6
3. Z młodszymi	12	5,5
4. Ze starszymi	1	0,4
Razem	219	100,0

Jak widać seniorzy z uniwersytetów trzeciego wieku są osobami otwartymi przede wszystkim na relacje z ludźmi w różnym wieku, co podkreśla niemal 70% badanych. Jest to niewątpliwie obiecujący wynik, ponieważ takie podejście pozwala zrozumieć współzależności między różnymi pokoleniami i poznać wspólne dla nich potrzeby i problemy. Także badani deklarują istnienie kontaktów z różnymi typami grup społecznych.

⁷⁰ Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2018 rok*, Warszawa 2019.

⁷¹ B. Juraś-Krawczyk, *Wybrane obszary badawcze andragogiki*, Łódź 2007.

Tabela 4. Typy grup społecznych, z którymi seniorzy utrzymują kontakty (N=219)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość %
1. Kontakty z rodziną	200	91,3
2. Kontakty z przyjaciółmi, znajomymi	212	96,8
3. Kontakty z sąsiadami	169	77,2

Badani mieli możliwość wielokrotnego wyboru, dlatego dane nie bilansują się.

Seniorzy wskazują przede wszystkim na relacje rodzinne, o których mówi aż 91,3% z nich (w tym wszyscy badani z wykształceniem zawodowym i podstawowym), wyróżniając wśród form aktywności spotkania rodzinne, opiekę nad wnukami czy wspólne wyjazdy, a 5,5% seniorów twierdzi, że rodzina opiekuje się nimi.

Respondenci utrzymują także kontakty ze znajomymi, co podkreśla niemal 97% z nich (wielu z nich wskazuje na duże grono znajomych) i sąsiadami, co deklaruje ponad 77% badanych. Jak widać tej grupy nie dotyczy zjawisko subkultury ludzi starszych, które polega na izolowaniu się przez seniorów od młodszego pokolenia. „Subkultura ta jest wyrazem opozycji osób starszych w stosunku do reszty społeczeństwa. Powstała na skutek odsuwania ludzi starych od reszty społeczeństwa poprzez działanie mechanizmów społecznych, umieszczających te osoby w ich własnej społeczności⁷²”.

Z poprzednim badaniem w zakresie kontaktów społecznych seniorów, ściśle wiąże się kolejne, dotyczące relacji z młodymi ludźmi. Większość seniorów (77,6%) podkreśla w kwestionariuszu, że lubi i chętnie utrzymuje kontakty z młodymi ludźmi. Z kolei 22,4% ma stosunek ambiwalentny do relacji z tą grupą. Żadna osoba nie napisała jednak, że takich kontaktów nie lubi czy nie utrzymuje. Jak widać, wyniki tych badań niemal całkowicie pokrywają się z wynikami z tabeli nr 3, z której wynika, że większość seniorów utrzymuje relacje z osobami w różnym wieku (w tym także z młodymi), a ¼ ze swoimi rówieśnikami.

Utrzymywanie kontaktów z młodym pokoleniem niesie dla obu stron korzyści: młodszemu pozwala przygotować się do starości i zrozumieć jej uwarunkowania, natomiast starszym włączyć się aktywnie w życie społeczne i nadążać za nowoczesnością. Ta otwartość na różnorodne kontakty z osobami w różnym wieku i ze zróżnicowanych grup społecznych

⁷² N. Pikula, dz. cyt.

wymaga jednak pewnych ustępstw zarówno z jednej, jak i drugiej strony. Często bowiem kontakty młodzi – starzy polegają przede wszystkim na stosowaniu mentoringu ze strony seniorów w sensie narzucania i pouczania, o czym pisali niektórzy badani w kwestionariuszach, a nie dialogu i partnerskich relacji, do których raczej skłania się młodsze pokolenie. Prowadzi to do licznych konfliktów, gdyż starsi nastawieni są na „udzielanie lekcji”, przyjmując często postawę dyrektywną czy roszczeniową i trudno im zaakceptować fakt, że mogliby się uczyć od młodych. Z kolei młodsze pokolenie nie oczekuje przekazu o generalnych zasadach życia i porad, które często są już zdezaktualizowane, tylko powiernictwa. Takie sytuacje stwarzają dystans i prowadzą do powstawania barier w komunikacji społecznej.

W relacjach z młodymi istnieją czynniki, które pozwalają na określony poziom integracji ludzi starszych z tym pokoleniem. Zapytano seniorów, co najbardziej podziwiają w kontaktach z młodymi.

Tabela 5. Pożądane cechy młodego pokolenia, podziwiane przez seniorów (N=219)

Kategorie odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość %
1. Posługiwanie się nowoczesną technologią	165	75,3
2. Umiejętność szybkiego nawiązywania kontaktu	59	26,9
3. Siły witalne	45	20,5
4. Zapał i inicjatywa	37	16,9
5. Niczego nie podziwiam	13	5,9
6. Inne	2	0,9

Badani mieli możliwość wielokrotnego wyboru, dlatego dane nie bilansują się.

Ponad $\frac{3}{4}$ badanych podziwia młodych za sprawność w użytkowaniu nowoczesnej technologii. Jak pisałam wyżej, pod tym względem większość seniorów jest niestety zapóźniona. Według badania GUS-u z 2019 roku, 60% osób w wieku 65+ nigdy nie korzystało z Internetu. Wśród nich aż 82% seniorów, którzy nie obcują z siecią, nie czuło potrzeby jej używania, a 71% zadeklarowało jako przeszkodę brak umiejętności⁷³.

⁷³ GUS, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych w 2018 roku*, Warszawa 2019.

Niemal $\frac{1}{3}$ seniorów podziwia młodych za umiejętność szybkiego nawiązywania kontaktów. Wydaje się, że ludzie starsi są bardziej ostrożni w kontaktach z innymi, czy to z powodu wychowania czy też doświadczenia życiowego.

Siły witalne i podejmowanie inicjatyw są także cechami, których niewątpliwie brakuje większości starszym ludziom, przede wszystkim z powodów zdrowotnych.

Marginalna liczba seniorów nie znalazła żadnych atutów młodego pokolenia. Badania wykazały, że są to te same osoby, które mają ambiwalentny stosunek do młodych.

Jedna z badanych osób podziwia znajomość języków obcych u młodych, a druga pisze wprost:

Nie podziwiam, ale zazdroszczę młodości (kobieta, 74 lata, wykształcenie wyższe).

Dla lepszego zrozumienia potrzeb i oczekiwań międzypokoleniowych ważnym było zapytanie o to, co razi seniorów w kontaktach z młodymi.

Tabela 6. Niepożądane cechy młodego pokolenia, raziące seniorów (N=219)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość %
1. Język używany przez młodych	110	50,2
2. Nic nie razi	78	35,6
3. Obojętność wobec starszych	36	16,4
4. Brak szacunku dla starszych	30	13,7
5. Swoboda obyczajowa	29	13,2
6. Inne	5	2,3

Badani mieli możliwość wielokrotnego wyboru, dlatego dane nie bilansują się.

Połowa badanych seniorów największe zastrzeżenia ma do wulgaryzmów, jakie cechują język współczesnej młodej generacji. Dzisiaj stały się one integralną częścią języka uczniowskiego i młodzieżowego i są używane bez zahamowań, także w miejscach publicznych, jako coś naturalnego i poprawnego. Jak wskazuje Rada Języka Polskiego wydająca cykliczne sprawozdania dotyczące stanu ochrony języka polskiego, wulgaryzacja i brutalizacja języka od lat stanowią problem społeczny. Jedną z przyczyn jest dominująca rola kultury popularnej, ale także zmiana hierarchii wartości (dominujące stają się

wartości utylitarne i styl życia „na luzie”), bezkrytyczne przejmowanie mody (także językowej), ogólna wulgaryzacja języka (nie tylko w młodszym pokoleniu – dzieci i młodzież biorą przykład ze starszych) czy wreszcie użytkowanie technologii komunikacyjnej i przekaz medialny⁷⁴.

Warto zwrócić uwagę na kategorię zaznaczoną przez ponad $\frac{1}{3}$ seniorów, którzy przejawiają niezwykle liberalny stosunek do młodego pokolenia, nie widząc wśród jego przedstawicieli żadnych cech negatywnych. Niektóre wypowiedzi badanych wskazywały na szczególną sympatię dla młodych:

Młodzi są wspaniali (kobieta, 71 lat, wykształcenie średnie);

Trzeba być tolerancyjnym. My też byliśmy młodzi. Kiedy mają się wyszumić, jak nie teraz? (kobieta, 75 lat, wykształcenie zawodowe);

Młodzież jest jaka jest. Przyganiał kociot garmkowi (mężczyzna, 72 lata, wykształcenie wyższe).

Takie podejście rzeczywiście stwarza szansę na porozumienie między-pokoleniowe.

Seniorów boli też fakt wyrażania obojętności wobec nich czy braku szacunku ze strony młodych. Powodem może być rzadkie przebywanie wśród starszych ludzi i tym samym nieznanostwo ich rzeczywistości, ale także młody wiek i przeświadczenie, że starość jest procesem bardzo odległym.

Grupie ponad 13% seniorów przeszkadza swoboda obyczajowa młodych ludzi. Potwierdzają to badania CBOS-u wykazujące, że chociaż od 2005 roku nastąpiła liberalizacja postaw w zakresie obyczajowości, to jednak akceptacja zmian zdecydowanie maleje wraz z wiekiem. Najczęściej dla starszych osób nie do przyjęcia są zachowania związane z życiem bez ślubu, przedmałżeńskim życiem seksualnym czy antykoncepcją⁷⁵.

W kategorii „inne” badani pisali o braku czasu dla starszych, konsumpcyjnym i hedonistycznym trybie życia i niecierpliwości młodych.

Jak widać cechy pożądane i niepożądane zajęte w niniejszych badaniach równoliczne kategorie. Te ograniczenia, wskazane zarówno z jednej, jak i drugiej strony, nie powinny jednak przesłaniać aspektów pozytywnych, za które szanują się i podziwiają obie strony. Wydaje się, że pomimo wska-

⁷⁴ Rada Języka Polskiego, *Sprawozdanie o stanie ochrony języka*, Internet, http://www.rjp.pan.pl/images/Sprawozdania_o_stanie_ochrony_j%C4%99zyka/2003-2004.pdf [dostęp: 04.09.2020].

⁷⁵ Fundacja CBOS, *Raport: Wartości i normy...*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2013, nr 111.

zanych wyżej przeciwności, stwarzają płaszczyznę do budowania integracji międzypokoleniowej, do poznawania swoich światów. Wprawdzie znajdują się w nich różnice, ale należy skupić się na poszukiwaniu rzeczy wspólnych, które łączą. Nowa sytuacja i nowe typy kontaktów z różnymi grupami wiekowymi, wymagają jednak otwartości i wczucia się w potrzeby innych.

Wyniki powyższych badań wiążą się ściśle z kolejnym pytaniem skierowanym do seniorów, które dotyczyło potrzeby współpracy z młodymi i organizowania spotkań międzypokoleniowych. Aż 96,3% seniorów opowiedziało się za tą opcją. Badani dostrzegają w tych spotkaniach możliwość wymiany poglądów i doświadczeń, wzajemnego przekazu wiedzy, uczenia się współpracy, przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu starszych, odmłodzenia w kontaktach z osobami pełnymi sił i witalności. Jedna z osób napisała o konieczności integracji z młodymi, ponieważ

oni przynajmniej nie opowiadają o chorobach (kobieta, lat 73, wykształcenie wyższe).

Niewielki procent badanej grupy, bo zaledwie 3,7%, nie widzi potrzeby organizacji spotkań integracyjnych, uzasadniając to potrzebą towarzysstwa w swoim wieku lub zbyt dużą różnicą poglądów. Ci seniorzy nie odpowiedzieli też na kolejne pytanie, które dotyczyło proponowanych form spotkań integracyjnych z młodym pokoleniem.

Tabela 7. Propozycje form kontaktów międzypokoleniowych, według seniorów (N=211)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość %
1. Wspólne wycieczki	135	64,0
2. Formy artystyczne	90	42,7
3. Warsztaty biograficzne	86	40,8
4. Kulinaria	80	37,9
5. Nauka i użytkowanie Internetu	69	32,7
6. Gry towarzyskie	60	28,4
7. Obopólna pomoc w nauce	39	18,5
8. Wspólne oglądanie filmów i dyskusje	38	18,0
9. Wspólne czytelnictwo	29	13,7
10. Brak odpowiedzi	8	3,8
11. Inne	1	0,5

Badani mieli możliwość wielokrotnego wyboru, dlatego dane nie bilansują się.

Wśród propozycji podanych przez seniorów pojawiły się dwa rodzaje form kontaktów międzypokoleniowych: polegające na spotkaniach integracyjnych (wspólnym spędzaniu czasu) oraz edukacyjne. Żadna opcja nie dotyczyła zaspokajania potrzeb w sensie pielęgnacyjnym i udzielania pomocy. Zapewne wyływa to z faktu, że 66,7% badanych określa swój stan zdrowia jako dobry i bardzo dobry. Jedynie 4% seniorów deklaruje poważne problemy zdrowotne, co także wyróżnia tę grupę spośród całej populacji seniorów, której, nie bez powodu (jak wskazują cytowane powyżej wyniki badań CBOS-u), przypisuje się tendencję do narzekania na swój stan zdrowia.

W zakresie form dotyczących wspólnego spędzania czasu, które i tak w sposób pośredni wiążą się z edukacją, największą liczbę wskazań uzyskały kategorie dotyczące dziedzictwa kulturowego, jak wycieczki czy warsztaty biograficzne. Pisząc o wycieczkach, seniorzy mieli na myśli m.in. wycieczki integracyjne do miejsc historycznych, lokalne wyprawy do miejsc związanych z młodością seniorów, możliwość odkrywania nowych miejsc i ich dokumentowania np. w postaci filmów.

Równie ciekawą formą są warsztaty biograficzne. Podczas różnego rodzaju ćwiczeń i zabaw, które często są podstawą do przywoływania wspomnień z przeszłości, dochodzi do uzewnętrznienia przeżyć i doświadczeń życiowych przez osoby w nich uczestniczące, czyli analizy własnej biografii, co powoduje rozwijanie świadomości refleksyjnej. Ta świadomość sprzyja porządkowaniu doświadczeń, podsumowaniu pewnych sytuacji życiowych, lepszemu wglębiению się w problem (co niekiedy pozwala na jego rozwiązanie) albo odkryciu swojej historii z innej, niedostrzeganej wcześniej, perspektywy. Zatem można powiedzieć, że uczestnictwo w warsztatach biograficznych jest to uświadomione uczenie się ze swoich życiowych doświadczeń. Jest też okazją do przekazania młodym wielu treści z historii, tradycji czy obrzędowości, które dziś zanikają.

Seniorzy proponują także spotkania w ramach form artystycznych, a zwłaszcza rękodzielnictwo, które prężnie działa niemal na każdym uniwersytecie trzeciego wieku, malarstwo, zespół muzyczny, chór, a nawet witrażownictwo.

Badani podkreślają też zamiłowanie do form aktywności związanej z rozwojem pasji i zainteresowań: kulinaria, gry towarzyskie (brydż i szachy), wspólne oglądanie filmów, czytelnictwo w ramach klubów dyskusyjnych.

Z kolei w zakresie form edukacyjnych dla 1/3 seniorów ważna jest nauka i użytkowanie Internetu, natomiast ponad 18% badanych z wykształceniem wyższym, policealnym i średnim wskazało na potrzebę obopólnej nauki z zakresu różnych dziedzin, w zależności od specjalizacji starszych i młodszych.

Jak widać badani mają dużo pomysłów na różnorodne formy spotkań międzypokoleniowych, co potwierdza ich otwartość na świat i chęć aktywności w tym zakresie.

Ostatnie pytanie w kwestionariuszu dotyczyło propozycji miejsc spotkań międzypokoleniowych.

Tabela 8. Proponowane miejsca spotkań pokoleniowych, w opinii seniorów (N= 219)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość %
1. Ośrodki kultury	105	47,9
2. Plener	38	17,4
3. W domach prywatnych	20	9,1
4. Instytucje oświatowe	18	8,2
5. Kawiarnie, restauracje	11	5,0
6. Ośrodki sportowe	6	2,7
7. Inne	11	5,0
8. Brak odpowiedzi	64	29,2

Badani mieli możliwość wielokrotnego wyboru, dlatego dane nie bilansują się.

Niemal połowa badanych opowiada się za spotkaniami w ośrodkach kultury. Seniorzy mieli na myśli przede wszystkim domy i centra kultury, kluby, świetlice gminne, ale także biblioteki i muzea. Wielu proponowało także spotkania w teatrze, filharmonii, operze czy seanse kinowe, argumentując pobyt w tych instytucjach kulturalnych szansą na późniejsze dyskusje, refleksje czy wymianę poglądów na temat oglądanego dzieła.

Dość duży, ponad 17-procentowy wybór, dotyczył działań plenerowych. Seniorzy sugerowali zarówno wycieczki do różnych miejsc w Polsce i za granicą, jak i spacerów po parku połączone z rozmowami, boiska sportowe, gdzie można pograć w niezwykle integrujące gry zespołowe.

Zdecydowanie mniejsze, bo ponad 9-procentowe wskazanie dotyczyło domów prywatnych. Tutaj badani wskazywali przede wszystkim na

wspólne biesiady (najchętniej przy grillu), rozmowy związane z własną biografią i przekazem kulturowym, jak i wspólną naukę gotowania i wymieniania się przepisami.

Institucje oświatowe zaznaczyło niewiele ponad 8% badanych, mając na myśli szkoły, przedszkola i uczelnie. Starsi uzasadniali to potrzebą pobytu wśród młodszego pokolenia, prowadzenia wśród nich pogadarek, wykładów, zajęć integrujących, kół zainteresowań, w które zaangażowana jest zarówno strona starsza, jak i młodsza.

Pozostałe kategorie, jak kawiarnie, ośrodki sportowe zajęły marginalną pozycję. Jak widać kawiarnie, które chętnie odwiedzają młodzi, dla starszych nie są zbyt atrakcyjnym miejscem spotkań, gdyż, zdaniem niektórych, jest to *siedlisko rozpusty i szkoda na to pieniędzy* (kobieta, 76 lat, wykształcenie zawodowe).

Dla 5% nie ma znaczenia, gdzie odbywać się będą spotkania. Jedna z osób pisze:

Najważniejsze, żeby wspólnie się spotykać i działać (kobieta, 65 lat, wykształcenie średnie)

O ile w poprzednich badaniach praktycznie wszyscy seniorzy udzielali odpowiedzi, w tym pytaniu zaskoczeniem było dla mnie, że niemal 30% słuchaczy uniwersytetów trzeciego wieku nie ma zdania na temat miejsca spotkań międzypokoleniowych. Trudno ocenić ten brak wyborów. Możliwe, że zdaniem seniorów, każde miejsce jest dobre, zatem nie warto się nad tym zastanawiać, a może są zdania, że brak jest wspólnej przestrzeni w sensie fizycznym, która byłaby dobra dla takich kontaktów.

Ogólnie jednak wyniki badań wskazują na fakt, że potrzebna jest przestrzeń publiczna, która byłaby inkluzywna dla różnych grup wiekowych i umożliwiałaby kontakty na różnych płaszczyznach.

Wnioski i postulaty

Dzisiaj, kiedy starość stanowi coraz dłuższy okres w życiu człowieka, zjawisko wdrażania seniorów w życie społeczne, integracji z młodszym pokoleniem powinno stale zyskiwać na znaczeniu. Wyniki powyższych badań wskazują, że choć poświęca się ludziom starszym więcej uwagi ze względu na prowadzone programy socjalne, zdrowotne zorientowane na aktywizację seniorów, to jednak nadal występuje konieczność prowadze-

nia wśród społeczeństwa działań w kierunku edukacji do starości, która dotyczy przede wszystkim budowania właściwego jej wizerunku.

Obecnie stoimy przed wyzwaniem rozwijania przestrzeni do kontaktów i dialogu międzypokoleniowego także poza rodziną, np. w kręgach sąsiedzkich, w szkole, w pracy, opartych nie na hierarchii, ale na partnerstwie. Jak wskazują wyniki powyższych badań, istnieją wprawdzie ograniczenia w komunikacji społecznej, a zarówno starsi, jak i młodszy dostrzegają negatywne cechy związane z wiekiem, ale zwracają także uwagę na unikalne zasoby, którymi dysponują obie strony. Muszą zatem wykonać wysiłek, aby spotkać się na partnerskich zasadach. Ważna jest wzajemna ciekawość, otwartość na inność.

Wyniki badań wskazały także na potrzebę rozwijania przyjaznej przestrzeni do kontaktów międzypokoleniowych, aby stworzyć miejsca dla wszystkich, zarówno w przestrzeni fizycznej, jak i społecznej. Przestrzeń fizyczną mogą tworzyć miejsca zaproponowane przez seniorów, ale należałoby także włączyć społeczności lokalne, które mogłyby je zapewnić do wspólnych spotkań. Z kolei mówiąc o przestrzeni społecznej, mam na myśli takie prowadzenie polityki społecznej, która będzie dążyć do przełamywania stereotypów i umożliwi prowadzenie dialogu. Żyjemy bowiem w społeczeństwie i chcąc nie chcąc uwikłani jesteśmy w sieć kontaktów interpersonalnych z ludźmi w różnym wieku. Dlatego musimy nauczyć się żyć wspólnie i czerpać jeden od drugiego z bogatego źródła doświadczeń życiowych. Piękna metafora odnosząca się do międzypokoleniowości jako splatania się generacji starszych i młodszych jak w procesie rozrastania się drzewa, niech stanowi podsumowanie niniejszego opracowania: „I jak korona drzewa jest tym bardziej bogata, ciekawa i piękna, im dalej jej gałęzie wychodzą poza korzenie, a jednocześnie im ściślej są z nimi związane, tak i młode pokolenie w społeczeństwie tym lepiej i wszechstronnie rozwija się, im dalej wybiega poza osiągnięcia pokolenia poprzedniego, a jednocześnie, tym ściślejszą łączność utrzymuje z jego duchowym i materialnym dorobkiem⁷⁶”.

⁷⁶ L. Dyczewski, *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994, s. 78–79.

Rozdział II

Senior w przestrzeni edukacyjnej

1. Aktywność seniorów w aspekcie organizacji i działalności uniwersytetów trzeciego wieku w województwie kujawsko-pomorskim⁷⁷

Activeness of seniors in the aspect of organization and activity of universities of the the third age in Cuiavian-Pomeranian Voivodeship

Streszczenie

Referat jest formą komunikatu z badań prowadzonych w 2016 roku nad działalnością uniwersytetów trzeciego wieku funkcjonujących w województwie kujawsko-pomorskim. Udział w zajęciach UTW stanowi sposób radzenia sobie z trudnym procesem adaptacji do emerytury i starości. Badania przeprowadzono wśród 29 UTW, przedstawiając nie tylko strukturę organizacyjną poszczególnych instytucji, ale i aktywność intelektualną, społeczną i rekreacyjną ich słuchaczy. Głównym celem było sprawdzenie, czy i w jakim stopniu UTW spełniają swoje zadania w zakresie realizacji oczekiwań i potrzeb swoich słuchaczy.

Słowa kluczowe: seniorzy, Uniwersytet Trzeciego Wieku, starość i starzenie się

Summary:

The paper is a form of statement in accordance with research conducted in 2016 in the field of activity of universities of the third age which are run in Cuiavian-Pomeranian Voivodeship. Every participation in UTW

⁷⁷ Artykuł publikowany: R. Brzezińska, *Edukacja – Rodzina – Społeczeństwo*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Gospodarki”, Bydgoszcz 2018, t. 32, nr 3, s. 229–243.

classes helps one cope with a difficult process of adaptation for retirement period and senility. The research was conducted among 29 universities, through a presentation of their organization, but we also focused on intellectual, social and recreational activities of the students. The primary objective, though, was to examine if, and in what extent do the UTW outposts fulfill their purposes in matters of completing the requirements and needs of their students.

Key Words: seniors, the University of the Third Age, senility and ageing

Wprowadzenie

Prognozy demograficzne sygnalizują zwiększającą się obecność ludzi starszych w strukturze społecznej. Obecna rzeczywistość ze swoim szybkim postępowaniem cywilizacyjnym wymusza przyjęcie nowej postawy wobec starości, która – wskutek znacznego wydłużenia życia ludzkiego – może stanowić kolejny, długi etap.

Przystosowanie się do nowego etapu życia, jakim jest starość, stanowi poważną zmianę w życiu seniorów. Dlatego warto się do niej przygotować wcześniej, co akcentowane jest w wielu teoriach naukowych, m.in. w teorii wychowania do starości Aleksandra Kamińskiego⁷⁸.

W literaturze gerontologicznej funkcjonuje, wywodzący się z psychologii pozytywnej, termin pomyślnego starzenia się (*ang. succesful aging*), który opisuje subiektywny dobrostan i satysfakcję z życia, odczuwane przez seniora. Pojęcie to spopularyzowane przez J. Rowe i R. Kahna, odnosiło się do seniorów, którzy żyją dłużej niż wynosi przeciętna długość życia i w procesie starzenia się odczuwają wysoką jakość życia. Jest ona spowodowana trzema głównymi komponentami: dobrym zdrowiem, wysokim poziomem funkcjonowania poznawczego i fizycznego oraz aktywnością życiową⁷⁹. Chociaż Autorzy uznali fakt, że „wiek kalendarzowy związany jest z deficytami, które są nieuniknionym towarzyszem starości”, to jednak w koncepcji pomyślnego starzenia się minimalizowane są straty, a uwypuklane możliwości rozwojowe⁸⁰.

⁷⁸ A. Kamiński, *Wychowanie do starości...*, s. 359.

⁷⁹ R.D. Hill, *Pozytywne...*, s. 38.

⁸⁰ J. Halicki, *Pomyślne starzenie jako jedna z kluczowych kategorii późnej dorosłości*, w: *Człowiek dorosły istota (nie)znana?*, E. Dubas (red.), Łódź–Płock 2005, s. 165–173.

Wielu ludzi starszych stara się myśleć o kolejnej fazie życiowej jako tej wypełnionej aktywnością i możliwościami uczestnictwa w organizacjach przeznaczonych dla wieku senioralnego. Takimi instytucjami są uniwersytety trzeciego wieku, które proponują wzory aktywności przeznaczone dla osób starszych. Poprzez edukację permanentną wypełniają lukę edukacyjną w ich kształceniu ustawicznym. Stwarzając sprzyjające okoliczności dla stymulowania rozwoju seniorów w wielu obszarach, przeciwdziałają zjawisku marginalizacji ludzi starszych i przyczyniają się do poprawy jakości ich życia.

Oprócz działalności edukacyjnej UTW zajmują się profilaktyką gerontologiczną, formami kulturalno-rekreacyjnymi, pełnią funkcje społeczne, afiliacyjno-integracyjne, ekspresyjne, wreszcie doświadczałne i badawcze. Dlatego ich liczba w Polsce stale wzrasta, a one same gromadzą coraz więcej słuchaczy, podejmujących edukację w tej formie, aby poradzić sobie z deficytami odczuwanymi w starości. W roku 2015 w Polsce istniało 520 takich placówek, a liczbę słuchaczy szacowano na 120–130 tysięcy⁸¹. W województwie kujawsko-pomorskim już w roku 2014 istniały 43 uniwersytety trzeciego wieku⁸². Wyniki moich badań wskazują, że obecnie działa ich ponad 60 (wśród nich dużą liczbę stanowią filie uczelni wyższych czy instytucji kultury). Jednak niemal w każdym miesiącu powstają nowe placówki, dlatego trudno jest dokładnie określić ich liczbę.

Założenia metodologiczne badań własnych

W 2016 roku Kujawska Szkoła Wyższa we Włocławku była pomysłodawcą i organizatorem I Kujawsko-Pomorskiego Forum Seniorów. Na potrzeby Forum, jako jeden z jego współorganizatorów, przeprowadziłam badania dotyczące działalności uniwersytetów trzeciego wieku z województwa kujawsko-pomorskiego. Ich celem była diagnoza w zakresie organizacji kujawsko-pomorskich UTW, poznanie ich oferty programowej oraz efektów działalności.

⁸¹ W. Borczyk, Prezes Ogólnopolskiej Federacji Stowarzyszeń Uniwersytetów Trzeciego Wieku, audycja „Sygnały dnia” prowadzący: K. Grzesiowski, data emisji: 30.03.2015, godzina emisji: 8:20.

⁸² Regionalny Ośrodek Pomocy Społecznej, *Uczenie się przez całe życie – możliwości nauki dla seniorów*, Toruń 2015, s. 7.

Badania przeprowadzono w okresie od stycznia do maja 2016 roku. Metodą badawczą był sondaż diagnostyczny z techniką ankiety. Na potrzeby badań skonstruowano kwestionariusz ankiety, który został wysłany do uniwersytetów trzeciego wieku w województwie kujawsko-pomorskim. Ostatecznie w badaniach ankietowych wzięło udział 29 placówek uczestniczących w Forum. Liczba ta stanowi reprezentatywną próbę dla takich placówek działających w województwie.

Analiza wyników badań

Jedno z pytań sondażowych dotyczyło roku założenia UTW (tabela nr 1)

Tabela 1. Rok założenia Uniwersytetu Trzeciego Wieku (N=29)

Kategoria odpowiedzi	Liczba UTW
1. 1988 rok	1
2. 2000 rok	1
3. 2005 rok	1
4. 2006 rok	2
5. 2007 rok	4
6. 2008 rok	2
7. 2009 rok	1
8. 2010 rok	3
9. 2011 rok	4
10. 2012 rok	3
11. 2013 rok	3
12. 2014 rok	2
13. 2015 rok	2
Razem	29

Źródło: wyniki badań własnych

Najstarszym spośród badanych jest Toruński Uniwersytet Trzeciego Wieku, który powstał 16 listopada 1988 roku w Toruniu, działający nieprzerwanie od 29 lat. Zaraz po nim plasuje się Akademia Seniorów w Grudziądzu, założona w 2000 roku. Najmłodsze uniwersytety zostały utworzone

w 2015 roku: w listopadzie oddział Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Izbicy Kujawskiej, pod patronatem Kujawskiej Szkoły Wyższej we Włocławku oraz w grudniu Medyczny Uniwersytet Trzeciego Wieku przy Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej we Włocławku.

Zapytano o podmiot, który był założycielem uniwersytetu (tabela nr 2).

Tabela 2. Założyciel UTW (N=29)

Kategoria odpowiedzi	Liczba UTW
1. Uczelnia wyższa	15
2. Uczelnia wyższa i samorząd	4
3. Osoby fizyczne	4
4. Stowarzyszenie/Fundacja	2
5. Dom Kultury	2
6. Samorząd	2
Razem	29

Źródło: wyniki badań własnych

Aż 15 badanych UTW zostało założonych przez uczelnie wyższe, a w 4 przypadkach placówkę zakładała uczelnia wraz z samorządem.

Badane placówki działają w różnych formach prawno-organizacyjnych. (tabela nr 3).

Tabela 3. Status prawno-organizacyjny UTW (N=29)

Kategoria odpowiedzi	Liczba UTW
1. Samodzielne stowarzyszenie/fundacja	6
2. Filia innego UTW	5
3. W ramach uczelni wyższej	11
4. Jako stowarzyszenie pod patronatem uczelni wyższej	4
5. W ramach Centrum/ Ośrodka Kultury	3
Razem	29

Źródło: wyniki badań własnych

Większość z nich zgromadzona jest w sekcjach działających przy uczelniach lub instytucjach kultury. Inne tworzą stowarzyszenia, zgodnie z ustawą prawną o stowarzyszeniach z 7 kwietnia 1989 roku (Prawo o Sto-

warzyszeniach, 1989). Uniwersytety działające przy uczelniach z reguły tam mają swoją siedzibę, a także wykorzystują swoją kadrę naukową do prowadzenia wykładów i innych zajęć, która przeważnie wykonuje to społecznie, w ramach obowiązków dydaktycznych. Jest to niewątpliwie korzystny układ, gdyż sprzyja utrzymaniu wysokiego poziomu naukowego prowadzonych zajęć oraz ich różnorodności.

Placówki działające jako stowarzyszenia, mają zdecydowanie trudniejszą drogę, aby rozpocząć funkcjonowanie. Po zarejestrowaniu uzyskują osobowość prawną, a następnie same muszą ubiegać się o organizację pomieszczeń i pozyskiwać sponsorów dla prowadzenia działalności.

W kontekście statusu prawno-organizacyjnego zbadano, czy poszczególne UTW posiadają oddziały w innych miejscowościach.

Największą liczbą oddziałów w województwie może się pochwalić Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, która stworzyła 37 filii działających w regionie, z czego 27 działa w województwie kujawsko-pomorskim.

Z kolei Kujawska Szkoła Wyższa we Włocławku utworzyła w 2009 roku Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku, do którego zaczęto kolejno dołączać 10 oddziałów. Obecnie część z nich działa jako samodzielne stowarzyszenia, zachowując jednak patronat uczelni (Włocławek, Ciechocinek, Lipno, Rypin).

Pozostałe badane UTW nie posiadają oddziałów, z wyjątkiem Uniwersytetu w Barcinie, który otworzył filię w Piechcinie z liczbą 30 słuchaczy.

Istotną cechą, różnicującą badane uniwersytety, jest liczba uczestników (tabela nr 4).

Tabela 4. Liczba słuchaczy UTW (N=29)

Kategoria odpowiedzi	Liczba UTW
1. poniżej 30	3
2. 30–49	7
3. 50–69	4
4. 70–99	5
5. 100–199	4
6. 200–300	4
7. powyżej 300	2
Razem	29

Źródło: wyniki badań własnych

W zajęciach UTW bierze udział od kilkunastu do ponad 1300 osób. Największą liczbę słuchaczy gromadzi Toruński Uniwersytet Trzeciego Wieku, do którego uczęszcza 1315 słuchaczy. Na drugim miejscu plasuje się Włocławki Uniwersytet Trzeciego Wieku, skupiając 374 słuchaczy. Najmniej licznym jest UTW w Kowalewie Pomorskim skupiający 17 seniorów. Jak wynika z badań, dominują placówki niewielkie liczące od 30 do 50 słuchaczy, ale zdarzają się oddziały, w których liczba słuchaczy sytuuje się w przedziale między 70 a 99 osób.

Ogólna liczba słuchaczy w badanych uniwersytetach to 4016 osób.

Niezbędne dla funkcjonowania placówki są finanse, które badane uniwersytety starają się pozyskać z różnych źródeł (tabela nr 5).

Tabela 5. Źródła finansowania UTW (N=29)

Kategoria odpowiedzi	Liczba UTW
1. Składki członkowskie	9
2. Składki członkowskie i dofinansowanie z samorządu	13
3. Składki członkowskie i dofinansowanie uczelni	5
4. Składki członkowskie i darowizny	1
5. Dotacje uzyskane w drodze otwartych konkursów	1
Razem	29

Źródło: wyniki badań własnych

Zdecydowana większość placówek utrzymuje się ze składek słuchaczy albo czesnego opłacanego raz w semestrze, choć jak pokazują badania w 13 uniwersytetach pomagają samorzady. Niemniej jednak dla osób o niskich emeryturach składka stanowi często duże obciążenie finansowe.

Uniwersytety trzeciego wieku przyjmują różne formy swojej działalności, które sprzyjają rozwojowi aktywności słuchaczy (tabela nr 6).

Tabela 6. Najważniejsze formy działalności UTW (N=29)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi
1. Wykłady	29
2. Zajęcia w sekcjach zainteresowań	25

3. Kursy zainteresowań	26
4. Wycieczki krajowe i zagraniczne	20
5. Wyjazdy do instytucji kultury	18
6. Imprezy towarzyskie, integracyjne	18
7. Udział w konferencjach i seminariach	12
8. Wolontariat	8
9. Udział w projektach	5
10. Inne	6

Źródło: wyniki badań własnych. Badani mieli możliwość wyboru większej liczby odpowiedzi, dlatego dane nie bilansują się.

Dla wszystkich badanych uniwersytetów podstawową formą działalności są wykłady. Są to teoretyczne formy studyjne, które dostarczają seniorom wiedzy z różnych dziedzin, m.in. medycyny, medycyny niekonwencjonalnej, prawa, ekonomii, pedagogiki, psychologii, historii, geografii, religii, socjologii, ekologii, fizyki, astronomii i innych. Wykłady prowadzone są często przez pracowników uczelni, zwłaszcza tych związanych z UTW, jak i osoby z zewnątrz, nierzadko autorytety naukowe. Uniwersytety wykorzystują też potencjał, wiedzę i doświadczenie swoich słuchaczy, dlatego niektóre wykłady w ciągu roku prowadzą seniorzy zrzeszeni w placówce.

W większości UTW zajęcia odbywają się co dwa tygodnie, stąd liczba wykładów ogranicza się od 6 do 10 w ciągu semestru. Są jednak takie placówki, które mogą pochwalić się większą liczbą wykładów w semestrze. Należą do nich: Toruński UTW (24), Włocławski UTW (16) i Włocławski Uniwersytet Seniora (16). Z kolei placówki z małą liczbą wykładów są młodymi instytucjami, które dopiero przechodzą fazę organizacji.

Spośród badanych uniwersytetów jedynie 4 placówki nie posiadają sekcji zainteresowań. Pozostałe mogą pochwalić się dużą liczbą i szerokim zakresem tematycznym zajęć praktycznych organizowanych w kołach/sekcjach zainteresowań.

Tabela 7. Sekcje zainteresowań/koła działające przy UTW (N=25)

Kategoria odpowiedzi	Liczba odpowiedzi
1. Sekcje sportowe, w tym:	
a) gimnastyka, ćw. ogólnorozwojowe	19
b) basen, aqua aerobic	11
c) nordic walking	9
d) rowerowe	5
e) gry sportowe w terenie	2
f) siłownia	1
2. Rękodzieło/robótki ręczne	15
3. Koło komputerowe	11
4. Koło plastyczne	11
5. Gry umysłowe	11
6. Koło turystyczne	8
7. Zespół muzyczny/chór	6
8. Koło teatralne/kabaret	6
9. Klub dyskusyjny	5
10. Koło kulinarne	4
11. Koło taneczne	5
12. Koło fotograficzne	3
13. Koło literackie/poetyckie	3
14. Inne	9

Źródło: wyniki badań własnych. Badani mieli możliwość wyboru większej liczby odpowiedzi, dlatego dane nie bilansują się.

Na czoło wysuwa się aktywność sportowa, do której placówki przywiązują dużą wagę. Ponad połowa, bo aż 19 spośród 29 badanych uniwersytetów, zadeklarowało istnienie rozmaitych sekcji sportowych. Wiele z nich posiada po kilka różnych kół związanych z aktywnością sportową. Wśród nich rekordzistą jest Uniwersytet dla Aktywnych w Ciechocinku, który posiada aż siedem sekcji sportowych, a zaraz po nim plasuje się Włocławski Uniwersytet Seniora, UTW w Sępólnie Krajeńskim i toruński UTW z pięcioma sekcjami. Aż 19 UTW zadeklarowało prowadzenie gimnastyki i ćwiczeń ogólnorozwojowych. Wśród nich znajdują się: ćwiczenia w sali gimnastycznej, aerobic, pilates, callanetics, ale także oryginalne sekcje sportowe, jak hula-hop (w Ciechocinku), ćwiczenia chi-kung (w Sępólnie)

czy tai-chi (w Dobrczu). Jedenaście uniwersytetów prowadzi zajęcia sportowe na basenie, jak nauka pływania, aqua aerobic. Dziewięć UTW posiada w ofercie nordic walking, a uniwersytet w Barcinie i Uniwersytet w Wąbrzeźnie realizują zajęcia w tym zakresie codziennie. Pięć uniwersytetów posiada sekcję rowerową, ale zajęcia odbywają się sezonowo wiosną i latem. Dwa UTW prowadzą gry sportowe w terenie – dotyczy to gry na boisku Orlik (UTW w Sępólnu) i petanki (UdA w Ciechocinku), która zyskała spore grono zwolenników, dzięki czemu popularnością cieszą się konkursy w tej dyscyplinie. Tylko jedna placówka korzysta z siłowni. Jest to Włocławski Uniwersytet Seniora, który, dzięki prowadzeniu swojej działalności w Kujawskiej Szkole Wyższej we Włocławku, może korzystać z wyposażenia uczelni. Obecnie w 2017 roku przy uczelni zostało otwarte Centrum Rehabilitacji, dzięki któremu seniorzy mogą także korzystać z zabiegów rehabilitacyjnych.

Łącznie przy badanych UTW działa 47 sekcji sportowych. Władze niektórych z nich myślą o powiększeniu oferty w tym zakresie, w młodych uniwersytetach toczą się prace nad organizacją takich zajęć.

Kolejną sekcję zainteresowań stanowią zajęcia pod nazwą rękodzieło lub robótki ręczne, które skupiają słuchaczy o wyjątkowych zdolnościach manualnych, parających się szydełkowaniem, szyciem, dzierganiem, wyszywaniem, zdobnictwem czy wytwarzaniem przedmiotów o charakterze świątecznym. Wśród badanych istnieją dwa koła haftu (UTW w Pakości i Radziejowie), a także koło papierowa wiklina (UTW w Radziejowie). Wszystkie te sekcje biorą udział w wystawach, konkursach, często też uświetniają swoimi wyrobami niektóre uroczystości.

Koło informatyczne istnieje w 11 uniwersytetach, gdzie seniorzy często na kilku poziomach zaawansowania mogą poznawać tajniki pracy z komputerem.

Również 11 UTW deklaruje istnienie koła plastycznego lub artystycznego. Przyjmuje ono różne formy: rysunku, malarstwa, filcowania, a nawet jedna z placówek zajmuje się witrażownictwem (Włocławski Uniwersytet Seniora). Od 2012 roku toruński UTW jest organizatorem corocznej edycji konkursu plastycznego pod nazwą „Kolorowy Trzeci Wiek”, na który napływają prace twórców z całego województwa i regionu.

Na badanych uniwersytetach istnieje 11 sekcji związanych z grami umysłowymi. Należą do nich głównie brydż, ale także kanasta, szachy, scrable. Słuchacze biorą udział w turniejach gier umysłowych.

Koło turystyczne istnieje na 8 UTW. Zajmuje się przede wszystkim organizacją wycieczek zarówno krajowych, jak i zagranicznych, a także wyjazdów na imprezy kulturalne (kino, teatr, opera).

Sześć placówek posiada własne zespoły muzyczne lub chóralskie. Podobne formy aktywności przejawia sześć uniwersytetów posiadających własne koła teatralne, kabarety, zespoły fotograficzne czy malarstwo artystyczne. Te 12 placówek posiada zespoły artystyczne, które uczestniczą w licznych festiwalach, konkursach muzycznych, zdobywając czołowe miejsca, ale także uświetniają swoimi występami czy wystawami uroczystości, zarówno wewnętrzne, jak i lokalne, powiatowe czy wojewódzkie.

Klub dyskusyjny, działający w pięciu UTW, organizuje głównie spotkania, które mają na celu rozmowę i podzielenie się własnymi refleksjami nad ostatnio przeczytaną książką czy obejrzanym filmem, spektaklem. Niekiedy grupy te planują zorganizowane wyjścia do instytucji kultury, aby potem podyskutować o danym wydarzeniu.

Koła kulinarne działające przy czterech uniwersytetach wymieniają się przepisami, przygotowują eksperymentalne potrawy, nieraz przygotowują poczęstunek na organizowane spotkanie towarzyskie.

Cztery UTW prowadzą koła taneczne, w tym jeden z UTW proponuje taniec solo (Włocławski Uniwersytet Seniora), a dwa uniwersytety zumbę (UTW w Rypinie i UdA w Ciechocinku).

Warto też wspomnieć o kołach literackich, które działają przy trzech uniwersytetach. Włączają się one często w uświetnianie imprez np. poprzez recytację wierszy. Koło działające przy Uniwersytecie dla Aktywnych w Ciechocinku co roku organizuje konkurs poetycki na napisanie wiersza o tematyce związanej z Ciechocinkiem i okolicą. W Rypinie z kolei istnieje Klub Interesującej Książki.

Przy trzech uniwersytetach działa koło fotograficzne. Szczególną aktywnością w tym zakresie może pochwalić się UTW w Aleksandrowie Kujawskim, który, oprócz licznych wernisaży fotografii, organizuje coroczne konkursy fotograficzne, w których biorą udział instytucje z całego województwa.

Na badanych uniwersytetach działają także inne sekcje: rehabilitacyjna („toruński” UTW), origami („włocławski” UTW), zdrowia (UdA w Ciechocinku), historyczna (UTW w Sępólnie Krajeńskim), ekologiczna (UTW w Izbicy Kujawskiej), koło psychologiczne (UTW w Sępólnie Krajeńskim), pogaduchy (Włocławski Uniwersytet Seniora), Klub Kobiet (UTW w Aleksandrowie Kujawskim), Klub Aktywnych Kobiet (UTW w Wąbrzeźnie).

Zajęcia w sekcjach wymagające aktywnego uczestnictwa, najczęściej odbywają się raz lub dwa razy w tygodniu po dwie godziny dydaktyczne, z wyjątkiem wrocławskiego UTW, który deklaruje organizację niemal wszystkich zajęć raz w miesiącu.

Jedną z głównych form działań UTW jest prowadzenie kursów. Przede wszystkim dotyczą one lektoratów z języka angielskiego, ale także niemieckiego i rosyjskiego. Zajęcia takie prowadzone są na 13 uniwersytetach. Niektóre placówki posiadają kilka grup językowych w zależności od stopnia zaawansowania. Na 11 UTW odbywają się także kursy komputerowe, które najczęściej trwają przez cały rok akademicki i przyjmują postać sekcji zainteresowań. Dodatkowo organizuje się także kursy wizażu i stylizacji (UTW w Osielsku), kurs wolontariatu i pierwszej pomocy (UdA w Ciechoćniku), kurs zdobienia kapeluszy (UTW w Dobrczu i Karolewie), kurs gimnastyczny (UTW w Izbicy Kujawskiej).

Dużą rolę w życiu seniorów odgrywa organizacja wycieczek zarówno krajowych, jak i zagranicznych, które organizuje 20 uniwersytetów. Seniorom oferuje się też wyjścia i wyjazdy do teatru, opery, kina czy na koncerty – realizowane w 18 placówkach. Każdy wyjazd cieszy się dużą frekwencją. Dla wielu seniorów jest to możliwość uczestniczenia w wyjazdach do miejsc, w których wcześniej nie mieli okazji być z różnych względów, również finansowych.

Dwanaście UTW zadeklarowało organizację spotkań towarzyskich, najczęściej związanych ze zbliżającymi się świętami czy wewnętrznymi uroczystościami danej placówki. Są one przede wszystkim znakomitą formą integracji seniorów i zagospodarowaniem ich wolnego czasu. Do najciekawszych imprez można zaliczyć „Przemarsze kapeluszone” w Bydgoszczy (UTW w Dobrczu, Karolewie, Osielsku), wybory Super Seniora Roku (UTW w Pakości) i Złotego Seniora Roku (Wrocławski Uniwersytet Seniora), cykliczne spotkania dla innych UTW lub lokalnej społeczności, np. „Z biegiem Wisły” (UTW w Dobrzyniu nad Wisłą) czy złoty fitnessowe i pikniki tematyczne (UTW Ziemi Mogileńskiej).

Udział w konferencjach i seminariach deklaruje 12 UTW. Jest to znakomita forma promocji placówki, a także możliwości zdobycia doświadczenia, informacji i różnych kontaktów, które mogą przydać się w działaniach uniwersytetu.

Osiem uniwersytetów zajmuje się wolontariatem. Wolontariusze pracują z dziećmi ze świetlic socjoterapeutycznych, pomagając im w nauce

i wyrównywaniu braków programowych, prowadzą dla nich zajęcia językowe, komputerowe, muzyczno-wokalne. Podejmują akcje pomocy rodzinom w trudnej sytuacji materialnej (np. z ogólnopolskiego projektu „Szlachetna paczka” – Ciechocinek, Solec Kujawski), prowadzą zajęcia w szkołach o charakterze profilaktycznym („Stop agresji i przemocy w szkole” – Ciechocinek), zbierają datki na cele rehabilitacyjne dla ciężko chorych dzieci, wspierają akcje pomocy światu („Podaruj swoje niepotrzebne okulary do czytania ubogim mieszkańcom Afryki” – Ciechocinek, Kowalewo Pomorskie) i wiele innych.

Pięć UTW bierze udział w licznych projektach, unijnych lub organizowanych przez samorządy i fundacje. Jest to znakomita okazja do zdobycia środków finansowych na dalszą działalność, a także uatrakcyjnienia zajęć dla słuchaczy poprzez włączanie ich w działania projektowe. Szczególną aktywnością w tej dziedzinie wyróżnia się Włocławski Uniwersytet Seniora, który dzięki współpracy z Kujawską Szkołą Wyższą, tylko w roku akademickim 2015/16, brał udział w 10 projektach organizowanych przez fundację Anwil dla Włocławka, Urząd Miasta Włocławka oraz Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. Łącznie z tych projektów skorzystało 246 seniorów. W roku akademickim 2016/17 realizował projekty na kwotę przeszło 75 tysięcy złotych.

Wśród opcji „inne” pojawiła się organizacja konferencji, którą prowadzą trzy uniwersytety: toruński UTW, włocławski UTW oraz UTW przy Uniwersytecie Technologiczno-Przyrodniczym w Bydgoszczy.

Podkreślono też działalność publikacyjną, a w szczególności: wydawanie cyklicznie pisma „Trzecia Młodość” przez toruński UTW, wydanie monografii dotyczącej form działalności prowadzonych w placówce przez UTW w Barcinie, wydanie książki oraz licznych artykułów dotyczących problemów wieku senioralnego, publikowanych w czasopismach naukowych przez Włocławski Uniwersytet Seniora.

Należy też wspomnieć, że dwa uniwersytety zostały przez władze samorządowe docenione za swoją aktywną działalność. Jest to Toruński Uniwersytet Trzeciego Wieku, który na 25-lecie swojej działalności został odznaczony Medalem Unitas Durat Palatinatus Cuiaviano-Pomeraniensis przez marszałka województwa oraz Medalem Thorunium przez Prezydenta Miasta Torunia, natomiast placówka w Wąbrzeźnie otrzymała nagrodę Burmistrza Wąbrzeźna w kategorii „Aktywna organizacja”.

Badając uniwersytety trzeciego wieku, zapytano także o najważniejsze problemy związane z rzeczywistością wieku senioralnego (tabela nr 9).

Tabela 8. Aktualne problemy wieku senioralnego dostrzegane przez słuchaczy (N=29)

Kategoria odpowiedzi	Liczba UTW
1. Problemy materialne	12
2. Samotność	11
3. Problemy zdrowotne	10
4. Brak właściwej opieki medycznej	6
5. Potrzeba kontaktu z innymi, integracji	5
6. Zwalczanie stereotypów związanych z ludźmi starszymi	4
7. Brak poczucia bezpieczeństwa	3
8. Większa aktywizacja seniorów do udziału w życiu społecznym	3
9. Inne	5

Źródło: wyniki badań własnych. Badani mieli możliwość wyboru większej liczby odpowiedzi, dlatego dane nie bilansują się.

Na plan pierwszy wysuwa się problem dotyczący sytuacji materialnej ludzi starszych. Kwestię tę podkreśla 12 placówek. Nie jest to niczym zaskakującym, bowiem z badań CBOS-u z 2010 i 2012 roku wynika, że niepełna 1/3 emerytów jest zadowolona ze swoich dochodów⁸³.

Na kwestię samotności, stanowiącą duży problem ludzi starszych, zwraca uwagę jednaście UTW. Przyczyną tego stanu rzeczy może być śmierć współmałżonka czy innych osób z bliskiego otoczenia, a także zerwanie więzi rodzinnych. Wcześniejsze badania prowadzone przeze mnie wśród seniorów z wykorzystaniem biografii edukacyjnej wykazały, że często skarżą się oni na poczucie osamotnienia, wskazując na syndrom pustego gniazda, spowodowany usamodzielnieniem się dzieci i ich odejściem z domu⁸⁴. Wiąże się z tym potrzeba kontaktu z innymi, potrzeba integracji.

Kolejny problem to stan zdrowia, kwestia ta została podkreślona przez 10 placówek. Zdrowie jest jednym z najważniejszych czynników warunkujących jakąkolwiek aktywność życiową, która także ma niebagatelne

⁸³ Por.: Fundacja CBOS: *Raport: Sposoby spędzania...*, 2012, nr 106; Fundacja CBOS, *Raport: Obraz typowego...*, 2010, nr 2.

⁸⁴ R. Brzezińska, *Akomodacja życiowa...*, s. 99.

znaczenie dla postrzegania własnego życia w kontekście następnego jego okresu, jakim jest starość.

Z tym problemem wiąże się brak właściwej opieki medycznej, o czym piszą przedstawiciele sześciu placówek. Wśród 91 sklasyfikowanych państw na świecie, Polska zajmuje 62. miejsce, a wśród krajów Unii Europejskiej jest na 87. miejscu pod względem jakości opieki zdrowotnej⁸⁵.

Placówki wymieniają też problemy natury społecznej: złe traktowanie ludzi starszych, potrzebę większej aktywizacji seniorów i ich brak poczucia bezpieczeństwa. Natomiast wśród opcji „inne” pojawiła się potrzeba uzupełniania wiedzy, przywołana przez dwie instytucje, brak poczucia bycia potrzebnym, bariery architektoniczne oraz brak miejsc integracji dla seniorów.

Ostatnie pytanie dotyczyło przyszłości uniwersytetów trzeciego wieku. Zapytano badanych, w jakim kierunku powinien zmierzać ich rozwój (tabela nr 11).

Tabela 9. Przyszłość UTW, kierunki rozwoju (N=27)

Kategoria odpowiedzi	Liczba UTW
1. Poszerzanie oferty programowej	7
2. Więcej działań integrujących seniorów	7
3. Wzmocnienie rangi	6
4. Dalsza aktywizacja seniorów	6
5. Dofinansowanie działalności	4
6. Inne	8

Źródło: wyniki badań własnych. Badani mieli możliwość wyboru większej liczby odpowiedzi, dlatego dane nie bilansują się.

Poszerzanie oferty programowej, które deklaruje siedem placówek, jest istotną sprawą w rozwoju UTW. Cel ten UTW chcą realizować, aby sprostać oczekiwaniom słuchaczy w zakresie zainteresowań czy rozwijania umiejętności, ale także, aby działania placówki były na tyle atrakcyjne, że przyciągną i zaktywizują większą liczbę seniorów. Tyle samo UTW deklaruje zwiększenie liczby działań integrujących, aby te instytucje stały się miejscem nie tylko edukacji, ale i tworzenia przyjaznej przestrzeni, także jako miejsce spotkań międzypokoleniowych czy wzajemnej pomocy.

⁸⁵ R. Jolly, *Raport Global Age...*

Z kolei sześć placówek za cel stawia sobie wzmocnienie rangi UTW. Środki do jego osiągnięcia upatruje w promocji uniwersytetów, tworzeniu rad senioralnych zajmujących się problemami ludzi starszych, polepszeniu warunków lokalowych dla działalności UTW, a także rozszerzeniu działań w kierunku nadążania za współczesnością.

Zdaniem przedstawicieli sześciu placówek dalsza aktywizacja seniorów polegać ma na wykorzystaniu kapitału w postaci ich doświadczenia i umiejętności oraz wypełnienia luki zawodowej.

O dofinansowaniu UTW donoszą tylko cztery placówki, choć problem wydaje się poważny. Jak wykazały powyższe badania, wiele uniwersytetów nie otrzymuje żadnych dotacji na swoją działalność, utrzymując się tylko ze składek swoich członków. Państwo powinno wspierać te instytucje w postaci choćby niewielkich dotacji na prowadzenie działalności, aby mogły pełniej aktywizować swoich słuchaczy do dalszego funkcjonowania w społeczeństwie.

Wśród opcji „inne” pojawiły się pojedyncze propozycje, aby: zwiększać liczbę UTW i liczebność słuchaczy, prowadzić współpracę z innymi UTW, nie pozwolić na upolitycznienie uniwersytetów i wprowadzić profilaktykę zdrowotną. Pojawiły się też sugestie, by każdy z UTW miał w przyszłości zadania, które będą jego ideą przewodnią (specjalnością), szczególnie realizowaną w toku swojej działalności.

Zakończenie

Wyniki badań wskazują na fakt, że uniwersytety trzeciego wieku działające w województwie kujawsko-pomorskim, dobrze spełniają wyznaczone zadania w realizacji potrzeb swoich słuchaczy i stwarzają seniorom możliwość zaspokojenia nie tylko ich edukacyjnych potrzeb.

Dało się zauważyć, że choć nieśmiało, ale zaczynają powstawać instytucje o charakterze specjalizacyjnym, uwzględniające szczególne potrzeby i zainteresowania w danej dziedzinie. Przykładem jest choćby Medyczny Uniwersytet Trzeciego Wieku we Włocławku, który chociaż oferuje swoim słuchaczom zajęcia z różnych obszarów nauki, to jednak przede wszystkim uwzględnia profil prozdrowotny swoich oddziaływań, co uzewnętrznia się w doborze tematyki wykładów, organizacji sekcji medycznych czy zwiększonej liczbie działań o charakterze sportowo-zdrowotnym.

Nie da się jednak ukryć, że państwo powinno partycypować w działaniach na rzecz dalszego rozwoju tych instytucji, również pod względem finansowym, gdyż, jak wykazały badania, uniwersytety utrzymują się głównie ze składek swoich słuchaczy. Przy niskich emeryturach seniorów jest to znaczny wydatek, który wyklucza osoby o niższych dochodach w uczestnictwie w niektórych formach działalności (np. wycieczki, kino, teatr). Potrzebne są zatem regulacje prawne, które dostrzegłyby UTW jako instytucje wspierające i aktywizujące ludzi starszych.

Niniejsza publikacja ma stanowić zachętę dla innych seniorów, spoza UTW, będących na etapie poszukiwania swojego miejsca w nowej, emerytalnej rzeczywistości. Chodzi o uzmysłowienie im, że dzisiejszy świat z jego rozwojem cywilizacyjnym i wydłużeniem okresu starości wymusza niejako inny styl życia, nastawiony na aktywność i twórcze działanie.

Wyniki powyższych badań mogą także służyć promocji uniwersytetów trzeciego wieku jako instytucji wspierających inicjatywy ludzi starszych.

2. Educational requirements of seniors. From the research upon the activity of the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Century in Włocławek⁸⁶

Potrzeby edukacyjne seniorów. Z badań nad działalnością Kujawsko- -Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku

Streszczenie

Aktywność nieodłącznie związana jest z realizacją potrzeb. Potrzeby determinują kierunek i dynamikę każdego ludzkiego działania. W publikacji podjęto problematykę potrzeb edukacyjnych seniorów – słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy WSHE we Włocławku. Badaniom podlegały potrzeby życiowe badanych, motywacja uczestnictwa w działaniach UTW, a także korzyści, jakie seniorzy odnoszą z uczęszczania na zajęcia Uniwersytetu, w aspekcie zaspokojenia swoich potrzeb. Przedstawiono również działalność Kujawsko-Dobrzyńskiego UTW, formy edukacji seniorów, rolę w działalności edukacyjnej, perspektywy rozwoju.

Słowa kluczowe: seniorzy, uniwersytet trzeciego wieku, aktywność edukacyjna

Summary

Being active is inevitably bound with realization of needs. Our requirements determine the direction and pace of each human activity. In the following publication one discussed the issue of educational requirements for senior students attending Cuiavian-Dobrzynski University of the 3rd Age,

⁸⁶ Artykuł publikowany: R. Brzezińska, *Educational requirement of seniors. From the research upon the activity of Cuiavian-Dobrzynski University of Third Century in Włocławek*, w: *Ageing and Old Age as a Task-Health, Activation, Development, Integration*, A. Chabior, A. Szplit (red.), Wydawnictwo Libron, Kraków 2014.

at the WSHE college of Wloclawek. Among the examined aspects there are: basic life needs of the group, the reason for enrolling in the activities of UTW and certain benefits achieved due to attending classes. One also presented the overall functioning of the Cuiavian-Dobrzynski UTW, certain forms of educating the senior students, the University's contribution to the educational activity and further development opportunities.

Key words: Seniors, the University of the Third Century, educational activeness of the elderly

Introduction

Human's activeness has been always connected with the realization of needs. According to Okoń, a requirement is 'a state when an individual feels a strong need of fulfillment (...) The process is accompanied by a strong motivation, sometimes associated with a motive, in some cases with an instinct or drive'⁸⁷.

Our requirements determine direction and the dynamics of each human activity. The above statement is supported by A. Maslow, a creator of the desires' hierarchy, starting from the most basic ones – physiological that arise from our life functions (i.e. hunger, water and dreaming), through more advanced needs also known as psychological or social ones. These are: safety (of stability, support, care, avoiding fear, dread and chaos, structure, order, law and limitations, stable protector), the needs of belonging and love (of social relations, contacts with other people, love relationships with people), respect (of high self-esteem, a great sense of self-value and respect from other people), self-realization (fulfillment of life-long ambitions, achieving one's goals, creativity and doing good things), cognitive (those satisfying our curiosity, knowledge gain, explanation and comprehension) and aesthetic (of order, symmetry and completing actions). In accordance with the above idea, it is not until we satisfy our basic needs that can realize those belonging to the high level⁸⁸.

Active retirement period regards many senior members of society who take up different types of activities in order to satisfy their needs. The basic ones are that of:

⁸⁷ W. Okoń, *Nowy słownik...*, wyd. 10, s. 234.

⁸⁸ A. Maslow, *Motywacja i osobowość*, przet. J. Radzicki, Warszawa 2006, s. 62–71.

- home and family activeness (household keeping, taking care of the family)
- cultural activeness (reading, television, taking an active part in cultural events)
- professional activeness (as the continuation of previously performed service in lower working time)
- social activeness (voluntary work, helping others)
- religious activeness (life of the parish community, attending services, pilgrimages)⁸⁹

In connection with deteriorating health condition, a lot of seniors develop their health – preventive activeness, that can be explained by growing number of appointments, medical surgeries and stays in sanatorium facilities.

Among different forms of activeness, the vital position is taken by educational activeness as the factor that can ease the adaptation process for getting elderly.

Many elderly people do want to indulge their taste for education and being active that can be fulfilled by attending several classes organized by numerous institutions. One of these is the University of the 3rd Age that takes up the following functions for the seniors:

- educational, providing seniors with suitable knowledge of different subjects and popularizing the principles of gerontological prevention;
- of psychotherapy that will wipe the feeling of loneliness out and increase the self-confidence by taking part in classes
- of integration that will satisfy the social needs, i.e. making new contacts and socializing with peer group⁹⁰.

The activity of the UTC gives an opportunity to prepare the elderly people for performing new roles in their lives in connection with changing their social status and finding themselves in their new roles.

⁸⁹ G. Orzechowska, *Samoocena aktywności osób starszych zamieszkujących różne środowiska*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2002, nr 7, s. 42.

⁹⁰ A. Nowicka, *Znaczenie Uniwersytetów Trzeciego Wieku w życiu seniorów*, w: *Poznać, zrozumieć i zaakceptować starość*, A. Zych (red.), Łask 2012, s. 136–137.

The activity of the Cuiavian-Dobrzyński University of the Third Century in Włocławek

The subject of the following research is the University of the Third Century that is functioning at the Humanistic and Economical College of Włocławek. It was founded by the decision of the WSHE Senate from July the 16th 2009 (decision no. 44/2009) and in November the 5th 2009 there took place the first inauguration of the academic year. In the University internal regulations one clearly stated that the institution is outside the school system educational unit of cultural – educational social activity (chapter 1 & 1, p.1). The institution's activeness is entirely based on various organizational – programmed forms. One of them are theoretical academic forms, that are organized in forms of lectures and take place every Thursday, providing the senior students with knowledge of different subjects, such as medicine, law, economics, pedagogy, psychology, history, geography and religion. The lectures are conducted by academic teachers of WSHE, but also outer lecturers, often prominent ones.

Several social clubs are functioning robustly, as well as music and hobby groups, so that senior students could develop their interests, train their skills and expand knowledge within. Several examples are:

- a debatable club that assembles twice a month in one of the local cafes where seniors can share their views and opinions of interesting books, recently watched movies or plays, or organize several cultural going outs.
- Manual skills circle including knitting, crocheting, producing jewelry every week and before Christmas, people affiliated in the circle sharing recipes and helping each other home-made baking. Female students present their artistic productions during exhibitions and prepare gifts for friends and relatives afterwards.
- The bridge club 'Wist', assembling 3 times a week and except playing cards the members share all news regarding new tricks taken from papers and the Internet;
- Music club 'Melody', developing vocal and verbal skills and preparing its members for several public events connected with the activity of the University
- Touristic circle organizing dozens of trips during the year. Last year there took place 3 excursions to Warsaw, 7 trips to Bydgoszcz includ-

ing the visit in the opera, 2 times the seniors had been to Łódź and its musical theatre and then to Inowrocław, Żelazowa Wola, Mazuria District, Lithuania and Czech Republic. Each excursion was in huge demand and high frequency.

- Nordic Walking Club organizing frequent walks
- Photo shooting circle that has been functioning until recently, but already planned to organize its photographic exhibitions;

The program of CDUTC also embraces attending different types of courses and trainings, i.e. computer programming, English course and aerobics.

The university offers meetings with notable figures, cultural festivals and dance evenings. The members take part in scientific conferences, conventions and symposiums. They also had a chance to visit the Euro Parliament in Brussels and the Houses of Parliament in Warsaw.

Currently, CDUTC affiliates above 300 members. Since 2010 new sections have started to join the University, such as: Aleksandrow Kujawski, Ciechocinek, and recently Lipno. Altogether, the University of the Third Century affiliates above 900 students.

Methodological principles of self-research

The aim of the research was to present the functioning of the Cuiavian-Dobrzynski University of The Third Century in Włocławek and the diagnosis of educational requirements for the senior students in the background of its activity. In connection with the set aim, the main research problem assumed the following content:

What are the expectations (needs) of senior students towards the educational model offered by the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Century in Włocławek?

From the above problem there follow a few detailed hypotheses such as:

1. What life needs do the senior students of UTC develop?
2. What motives pushed the students to take up their studies at the University?
3. What kind of positive effects deriving from the studies at the University do the students observe?

The research was carried out by a diagnostic survey. Among the research techniques, one used the survey for the whole group and the interview with the manager of UTC and protectors of the following circles, clubs and groups.

The research was carried out in March 2013, on the premises of WSHE in Włocławek. One collected 120 survey papers and 7 interview papers. The results were coded for the reasons of highlighted variables of the research.

The results analysis of self-research

A. Characteristics of the group

In the overall research there took part 120 senior students of CDUTC, among whom 85,8% are women.

Table 1. The demographic – social structure of the group (N=120)

No.	Characteristic features of the group	Total	Value %
1.	Gender		
	a) women	103	85,8
	b) men	17	14,2
2.	Age		
	a) up to 59	9	7,5
	b) 60–65	52	43,4
	c) 66–70	34	28,3
	d) 71–75	16	13,3
	e) 76–80	7	5,8
	f) above 80	2	1,7
3.	Current marital status		
	a) married	52	43,3
	b) widow/widower	51	42,5
	c) single	17	14,2
4.	Education		
	a) university education	29	24,2
	b) after-secondary school	29	24,2
	c) secondary school	49	40,8
	d) vocational school	11	9,2
	e) primary school	2	1,6
5.	Financial situation		
	a) very good	4	3,3
	b) good	61	50,9
	c) enough for basic needs	51	42,5
	d) not enough even for basic needs	4	3,3
6.	Before retirement profession		
	a) clerk	43	35,8
	b) own service provider	20	16,7
	c) economist, accountant	17	14,2
	d) physical worker	14	11,7
	e) scientific-exploring	11	9,2
	f) health care worker	9	7,5
g) unemployed	6	5,0	

From the facts set in the above table, the age is the figure that mostly deserves to be noted. The biggest category, that is above 65% respondents, is created by 60–65 year-old-people and nearly 30% are between 66 and 70. Supposing we match these options with the category of 59-year-old-people, that is 7,5% of the group, then it turns out that the vast majority of the University population (80%) is dominated by senior students characterized by their full life energy and activeness.

According to the experts of World Health Organization (WHO) who divided the process of aging to four stages, between 60 and 74 there is a stage of an early aging and people belonging to the group are known as 'young-old' ones⁹¹. Zygmunt Wiatrowski claims that it is the life stage that can still be regarded as full of life activeness, especially in the age of our society getting older⁹².

Among the respondents, 43,3% are married, but no less than 0,8% declare being widows or widowers. Above 14% stay single. It is worth noticing the fact that more than a half of the seniors that makes 57% are lonely. Such people usually seek contacts and new relations, as J. Bruhn explains:

Relationships with other people are point of reference to the cycle of human life, That order our experiences. We are deep into the network of unique social boundaries. Which are the solid base for our lives. People need other people to survive and develop⁹³.

Worth noticing is also the education of the respondents. Above 40% of seniors declare their high school education. In the second place there come 24,2% people with university education and the same amount with high school diploma. Vocational and primary education belongs merely to 11% of the students. We can make a statement then, that UTC is an elite college which brings together people who claim higher education than their peers.

The profession that the senior students performed during their active life, is strictly bound with educational level. As it follows from the figures, nearly 36% of the respondents were employed as blue-collar workers (among them there are 17 teachers). 16,7% performed private services. Economists and accountants comprise 14,2% of all professions. Less than 12% were employed as physical workers. 9,2% of the respondents declare certain connections

⁹¹ J. Harwas-Napierała, B. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju...*, s. 251.

⁹² Z. Wiatrowski, *Dorastanie...*, s. 144.

⁹³ J. Bruhn, *Efekt grupy. Spójność społeczna i jej konsekwencje dla zdrowia*, przeł. A. Plisiecka, Warszawa 2011, s. 15.

with scientific profession (i.e. 7 engineers). Jobs concentrated within health care were performed by 7,5% people (5 nurses, 3 medical analytics and 1 pharmacist). 5% respondents admitted that they never worked.

The financial status of the students is varied. More than half of them have decent financial situation. However, nearly half, that is 42,2% complain that retirement benefits are enough for basic needs only. 3,3% of the elderly claim that they don not have enough sources for decent living, but then again the same amount of the respondents assure that their living conditions are very good.

It also appears that the above facts regarding the students' age – which indicates their prolonged life activeness as well as better education than their peers accomplished, and relatively decent financial status – can be decisive as for the uniqueness of this particular elderly group.

B. Vital needs of the respondents

One of the reasons of participating in the activities of the UTC, might be too much spare time that the elderly want to fill. It follows from the research that as many as 68,3% respondents have much leisure time, although it does not indicate in any way that they are going to fill it in active way. Only 31,7% of them are lacking of free time due to an overload of various activities. They were asked what other interests and free time activities except the University classes do they really have. The problem was also pointed by 92,5% of the respondents. Therefore, several ways of using their leisure time were examined. Most of the students selected even a few types of free time use.

Table 2. Types of interests and ways of spending leisure time by the seniors

Category	Total answers	Value %
1. Reading	71	59,2
2. Watching TV	64	53,3
3. Gardening	54	45,0
4. Sports	46	38,3
5. Arts and Crafts	29	24,2
6. Parish	10	8,3
7. Other	9	7,5

The respondents were allowed to select more than one option, so the data included does not accomplish 100%.

The result regarding the first option, where nearly 60% of the respondents chose reading (books, magazines) as the most popular and preferred way of spending their free time, is really worth noticing. This type of intellectual activeness has assumingly certain connections with taking up studies at the UTC. Reading as a popular free time activity describes people who want to indulge their taste of knowledge and curiosity. The above result is even more promising, since the nationwide research on reading are not very optimistic. The research conducted by the National Library in 2008 showed that 62% of adults have not read a single book during the whole year⁹⁴.

By reading, the seniors from the UTC are given the chance to share their reflections about the books they have read during meetings held by the debate club. In recent months several discussions were held on Stephen King's fiction (*Dark Starless Night*), Hannah Arendts' *Totalitarian Roots* and Jodi Picoult *For The Name of Love*. More than half of the respondents are still focused on watching television, which probably helps them to fill their leisure time.

Many persons take up recreational activity in a form of gardening which was selected by 45% students, and practicing sports as a favorite category of almost 40% of the respondents. Both activities are a great example of pro-health activeness. Additionally, gardening as a hobby can also provide some financial benefits due to own fruit and vegetables and serve as an area of spending free time together (with children, grandchildren or mates).

Among the artistic employments that appear by 24% of the students, knitting and sewing of the most popular ones, apart from painting, music (singing and playing instruments), stained glass making.

Above 8% of people take an active part in church activity, helping their parish and attending pilgrimages. The reason of being religious might be here a 'fear factor of soon death', but it can also be a strong desire for social contacts or growing conservatism of the elderly people.⁹⁵

In the category 'other', marked by 7,5% respondents, family care seems to be predominant (grandchildren, sick family members), but also participating in social work or associations, trips, surfing the Internet, hunting, attending the game shows and cultural events, learning foreign languages or even dealing with alternative medicine.

⁹⁴ I. Koźmińska, E. Olszewska, *Wychowanie...*, s. 7.

⁹⁵ A. Zych, *Religijność...*, s. 100.

All the above leisure time activities forms and interests prove that most of the seniors prefer to spend their free time in active ways. They also indicate that after quitting their professional career, the students are able to fill the time loop in their lives by choosing quite involving and interesting employments.

Considering the Maslow's theory of one's desires, we are possible to explain the existence of certain features typical for the UTC students. That is why one asked the seniors about their vital needs.

The answers provided by the respondents have been classified into four groups of needs:

- intellectual desires, cognitive, for instance studying and personal development, attending cultural events, trips, purchasing books;
- social desires among which are: socializing, helping children;
- health desires represented by: a trip to sanatorium, purchase of costly medicines or rehabilitation equipment;
- financial desires: house renovation, purchase of household equipment.

The respondents were also given the possibility to select the 'other' answer, but no one marked this option on the answer sheet.

Table 3. Vital needs represented by the seniors

Answer sheet	Selection number	Score Value	Average of choice	Rank
1. Socializing	108	975	9,03	I
2. Helping children	68	539	7,93	V
3. Lust for education and development	84	717	8,54	II
4. Attending cultural events	85	718	8,45	III
5. Trips	88	708	8,05	IV
6. Purchase of books	47	297	6,32	VIII
7. Trip to sanatorium	51	372	7,29	VI
8. Purchase of costly medicines and rehabilitation equipment	19	110	5,79	IX
9. House renovation	31	198	6,39	VII
10. Purchase of household equipment	22	102	4,64	X

One adjusted the value scale of 1-10 points, where 10 points takes the 1st position of selection, 1 point – 10th position. The total number of respondents is always variable, as some of the respondents selected answers of the same rank or did not select particular options at all.

The research result unambiguously indicate the priority of social desires in the category 'socializing' that achieved the highest rank among all options included. The need of bounds and relations with other people is the most essential one among all others in the Maslow's hierarchy. We should also take into consideration the results from table 1, regarding the actual marital status of the respondents, where nearly 57% of the seniors remarked that they live in loneliness or stay single. Such situation could be a source of feeling desolated, or even cause social isolation and losing the sense of existence for an old person. Hence, there is a strong desire for making contacts and socializing.

We should also highlight the results regarding the intellectual desires of the respondents. It seems obvious that within this group 'the desire for learning and development' achieved high, second rank of all options, ahead of 'attending cultural events' – third position and 'trips' were placed in the fourth. Cognitive skills are then the essential part of the seniors' lives. They prove their educational awareness and strong motivation to achieve it.

The set of health desires, included in a category of 'trip to sanatorium', took a distant, sixth position and the one regarding purchase of expensive medicines or rehabilitation equipment, was as distant as in the ninth place. It can indicate quite that decent health condition among the seniors.

The least important need for the seniors turned out to have been that of financial desires. They took far distant position with such option as 'house renovation' (seventh) and the last position as for 'buying household equipment'.

The above illustrated results indicate how important is it for the UTC students the realization of social and cognitive desires. It follows from the above that their participation in the University classes seems to be accurate and reasonable. The UTC serves as a sort of 'window on the world', offering the seniors a possibility to satisfy those vital needs in numerous ways.

C. The reason for attending the UTC classes

In terms of vital needs of the elderly, that were obtained through the research, the analysis of the reasons for enrolling in the classes of UTC may be quite interesting. Most of the respondents marked a few answers.

Table 4. The reasons for taking up studies at the UTC in view of the respondents

Answer category	Total answers	Value (%)
1. Meeting new people	91	75,8
2. Expanding knowledge	77	64,2
3. Developing one's interests	58	48,3
4. Filling free time	57	47,5
5. Learning new skills	40	33,3
6. Sharing one's experience	23	19,2
7. Curiosity	20	16,7
8. Other	1	0,8

The respondents could mark more than one option. That is why the data do not balance.

From the table figures it follows that above $\frac{3}{4}$ of the seniors signed up for their studies at the UTC to meet new people. The above showed desire of making contacts and relationships with other people found its proof in this case as well.

Cognitive needs are quite similar, as the options of: gaining new knowledge and developing one's interests placed upon the second and third position.

For 47,5% respondents, the University classes are a good way to fill their time in active way. Let us remind that nearly 70% of the seniors stressed an excess of their free time. As it seems, these are the people who certainly do not apply the 'rocking chair' attitude that prefers watching life from the distance with total resignation from social contacts and staying aside of different affairs (the backing of life theory by E. Cunnis and E.W. Henry).⁹⁶ They are rather focused on high activeness and the proper use of leisure time. In addition, the seniors' need of affiliation with the student group has been fulfilled, which makes it possible make new contacts and keeping the old acquaintances and that in turn leads to diminishing the feeling of loneliness.

Acquiring new knowledge and developing one's interests determine the gain of new skills which are also reasons for 33,3% of the respondents' decision to join the UTC.

⁹⁶ O. Czerniawska, *Drogi i bezdroża...*, s. 127.

Other options were selected by less respondents, though the number was not marginal.

It can be easily observed that the above results are coherent with those coming out of examining the respondent's vital needs. Both of them prove that the seniors do possess a strong motivation for participating in social and intellectual activeness.

The effects of participating in activities of the UTC in view of the respondents

Taking the vital needs and the reasons for joining the UTC into consideration, one decided to examine, if the institution gathering the seniors meets their expectations.

The respondents were questioned about overall attractiveness of the classes at UTC.

Table 5. Attractiveness of the classes at the UTC in view of the respondents

Answer Category	Total respondents	Value %
1. Certainly attractive	69	57,5
2. Rather attractive	35	29,2
3. Of medium attractiveness	15	12,5
4. Are not attractive	1	0,8
Total	120	100,0

The figures show that for more than half of the respondents, that is 57,5%, the activity of the UTC is undoubtedly attractive and for 29,2% rather attractive. Supposing we match the two positive categories, there will be 87% of satisfied students.

Still, 12,5% of the respondents assess the classes as of medium attractiveness and for one person the activity of the UTC is not interesting at all.

Such a high result of those satisfied and almost satisfied by the UTC activities can only probe their strong affiliation with the institution.

In order to verify the above results, mainly in the aspect of answers given by those of medium or no satisfaction of the University, one examined what are the true students' expectations about the UTC activity.

Table 6. Expectations of students about the activity of the UTC

Answers category	Total respondents	Value %
1. Nothing should be changed	50	41,7
2. More interesting lectures	19	15,8
3. Wider variety of classes	9	7,5
4. More lectures	4	3,4
5. Other ideas	4	3,4
6. No answer	34	28,3
Total	120	100,0

Nearly half of the respondents, that is 41,7%, do not want to change anything in the activity of the University. These people are satisfied with the offered syllabus and agree that it meets their expectations. However, almost 16% of the seniors remind that the level of lectures should be upgraded. According to their opinion, the subject matter of lectures should vary more. Some of them expect more lectures on particular subjects, i.e. history, literature, medicine or politics. We should also point out that all respondents from the group, do represent university or at least high-school degree. The above result could be essential for those who care about organizational and educational offer of the University. They highly focus on choosing the subject matter of the lectures thoroughly, so that it could satisfy various needs of the students. We should take into account, though, that it is difficult to meet every interest of each student, especially the one with lower educational level, as the new – applied formula might appear too boring for them.

5,7% of the respondents wish they received wider variety of classes. Some of them give different ideas such as: swimming pool, ambulance service classes. 3,4% students opt for bigger number of lectures. The same amount of the respondents suggest different types of changes within the UTC activity: more meetings with notable people, all classes free of charge, bigger lecture hall and better communication between the students and the board.

As many as 28,3% of the respondents did not give any answer. This can be explained by the fact that it was an open question, demanding one's self-reflection or simply that the respondents did not have any ideas for changes so they probably accepted the current state of things.

The above results point out that the students are satisfied with the educational offer of the University and only very few of them would actually introduce some changes.

In the aspect of the research on vital needs of the seniors and their motives determining their participation in the UTC, it was reasonable to check what particular form of classes organized by the UTC were mostly praised by the students.

Table 7. Most preferable types of classes At the UTC in view of the seniors

Answer category	Total answers	Value %
1. Trips	87	72,5
2. Lectures	86	71,7
3. Cultural festivals	65	54,2
4. Classes within circles	28	23,2
5. Physical activities	15	12,5
6. All	15	12,5

The respondents could mark more than one option. That is why the data do not balance.

Many seniors listed few of their favorite forms. The most popular of these are certainly trips which were marked by 72,5% of the respondents, then lectures chosen by 71,7% and finally cultural festivals preferred by 54,2% of the students. Analyzing the above figures, one can notice that cognitive activeness makes a priority factor for the seniors. It can also provide a useful suggestion for teaching organization in order to include all the forms that satisfy the respondent's needs and are most attractive to them.

To examine the overall effects of participating in the UTC activity, one asked the respondents about there were any changes in their lives and if yes, what kind of changes their attending the UTC classes provided.

Table 8. Amount of life changes by the seniors as a result of attending the UTC classes

Answer category	Number of respondents	Value %
1. Extremely big amount of changes	9	7,5
2. Big amount of changes	45	37,5
3. Medium amount of changes	44	36,7
4. Low amount of changes	22	18,3
Total	120	100

As it follows from the research, the largest senior group, that is 37,5%, claimed that they experienced profound changes in their lives the very moment they joined the UTC. Not less than that – 36,7%, stress the medium amount of changes. 7,5% of the respondents believe that joining the UTC started a revolution in their lives. Only 18,3% claim that their existence has not undergone remarkable changes.

To get to know what particular changes appeared in students' lives after they signed up for the studies at the UTC, they were asked to answer that enquiry in a form of open question.

Table 9. Certain changes in seniors' lives as an effect of attending the UTC classes

Answer Category	Total answers	Value %
1. Meeting new, interesting people	47	40,8
2. Expanding knowlegde	36	30,0
3. Filling leisure time	20	16,7
4. Closeness to people and the world	17	14,2
5. Developing one's interests	10	8,3
6. Possibility of participating in culture	7	5,8
7. Not much or nothing	7	5,8
8. Expelling the feeling of loneliness	5	4,2
9. Boost one's confidence	4	3,3
No answer given	12	10,0

The respondents very of ten marked a few changes. That is why the results do not balance.

Some of the seniors do notice several changes in themselves after they sign up for the University. Above 40% of them are pleased that they meet new, interesting people. They point out the intensity of social contacts, which is the source of happiness for them. It proves the proper fulfillment of the integrating tasks by the University.

For 30% of students expanding knowledge is a crucial change of life. The result is also a confirmation of one basic functions of the UTC, that is the seniors' education. It is deeply connected with developing one's interests which remains so vital for 8,3% of the respondents and a chance to participate in cultural life – selected by 5,8%.

Many of the above results can only prove that the University suitably performs its psycho-therapeutic function which diminishes the feeling of loneliness and isolation. Fulfillment of leisure time is considered a notable change for 17% people, while 14% of the seniors declare their being open on other people and the environment. Above 4% managed to expel the feeling of loneliness and above 3% have acquired higher self-esteem. For these people their desires of respect and affiliation were satisfied.

Merely 5,8% do not notice any noteworthy changes in their lives once they enrolled into the UTC. Additionally, the researched proved that these were the same people who would like to introduce some changes into the functioning of the University.

The confirmation of the vital role of the UTC in its members' lives is the result of the last question for the seniors. The respondents were supposed to give an answer on what kind of hints they would offer their peers who are currently entering the retiring age.

Table 10. Useful hints that the seniors would offer their retiring peer

Answer category	Total respondents number	Value %
1. Signing up for the UTC	65	54,2
2. Being active	26	21,7
3. Meeting with people	14	11,7
4. Other	12	10,0
5. No answer provided	3	2,5
Total	120	100,0

It follows from the research that above half of the respondents would suggest their peers joining the UTC. In this group the following answers were provided:

Don't stay at home. The UTC is an ideal remedy for loneliness, ageing and boredom (female student, university degree, former teacher).

You should answer the UTC offer. It's a big deal to delay getting elderly (male student, university degree, retiring pedagogue).

It's a great news that the University of The Third Century is here. Anyone who feels lonely should join it (female student, high school degree, before the retiring age, private business owner).

Nearly 22% would suggest being active, especially in the field of intellectual tasks, such as: taking part in lectures, taking up courses, participating in cultural life – all these allow to stay in good condition of mind till the late age. Most of them are convinced that it can be obtained through participation in the UTC activities.

About 12% of the respondents would suggest their peers meeting with other people, since staying at home causes too rapid process of ageing losing the overall sense of life. Within the category of 'other' there were suggestions about finding a hobby, being an optimist, health care and proper nourishing.

In general we can observe that the examined group are generally people of accurate attitude to life, of serenity, focused on activeness and full integration with their university environment, which can be beneficial for them from medical and social point of view. Except that, it is clear that most of them do really identify with their institution.

Conclusions

The research results clearly indicate that the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Century meets the set requirements in the field of realization of the students's desires. Nearly 87% of the respondents are pleased with the UTC activity, claiming that the educational and organizational offer of the University is attractive or quite attractive.

Almost 42% of the senior members of the UTC do not want anything to be changed within its activity, as it satisfies their needs in its current shape. 30% of them, though, would like to introduce some changes, by organizing more stimulating lectures, wide variety of classes, or more lectures.

Among the favorite types of activities there are such of cognitive character: trips, lectures and cultural festivals.

As many as 45% of the respondents notice a wide or even huge amount of changes in their lives, as a result of attending the UTC classes. For more than 36% these changes were of medium size. The majority of the respondents explain that the reason of change is meeting new people, expanding knowledge or filling their free time.

Over half of the respondents do suggest that their peers should sign up for the UTC.

The figures clearly show that the essential desires for the students are that of social context, especially the need of affiliation and cognitive ones – gaining knowledge on the top. Financial desires among the group have been placed in the background.

Summing up, we may conclude that the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Age, functioning in accordance with its set functions, gives a real opportunity for its students to meet their educational requirements.

The research conduction and its results generated a set of practical conclusions about organization of the UTC. One could use the need of expanding one's knowledge to far greater extent, as this kind of requirements is simply placed as the prior one for the students as far as the needs and motivation for attending classes are concerned. Therefore, stimulating the students to educate themselves and seeking creativity in individual work might be conducive. Apart from taking part in scheduled lectures, the University members could prepare this form of classes on their own or in small groups and then present their exploration results to the public. Professions that the seniors used to perform before having retired, as well as their educational level and interests, all these can prove that they were appreciated experts in their field, who acquired much skills and suitable knowledge which could be shared.

Quite crucial seems to be the issue of financing the institution of the Universities of the Third Century that are functioning by colleges and do not obtain any donations for their activity. Lectures are then conducted without financial benefits, usually by the college teachers and trips or cultural events are financed by fees. Half of the seniors declared their decent financial status, admittedly, but above 40% of them describe their financial sources as merely acceptable and 3% as insufficient. Such people have to resign from trips or cultural offers, which might be harmful for their further development. The state should support such institutions by even minor donations to let them function and fully encourage their members to further participation in the society.

3. Doświadczenia edukacyjne seniorów w narracjach biograficznych słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku⁹⁷

Streszczenie

Uczenie się jako styl życia staje się ważną ideą dla niektórych seniorów; ci decydują się na poszukiwanie kolejnych „miejsz” edukacji. Część z nich odnajduje się w szeregach słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku, który stanowi jedną z pozaszkolnych form kształcenia ustawicznego. W artykule przedstawiono rolę, jaką pełni Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku we Włocławku na rzecz kształcenia ustawicznego, w aspekcie efektów edukacji dostrzeganych przez jego słuchaczy. Do badań wykorzystano metodę biografii edukacyjnej, a jej główną formę stanowiły ustne i pisemne narracje słuchaczy UTW, przygotowane w ramach warsztatów biograficznych zatytułowanych: „Kartka z pamiętnika. Nigdy nie jest za późno na edukację”.

Słowa kluczowe: edukacja seniorów, biografia edukacyjna, Uniwersytet Trzeciego Wieku, kształcenie ustawiczne

Summary

Studying as a certain lifestyle form, becomes a crucial idea for several seniors who decide to explore new educational spheres. Part of them find their space within the University of the Third Age, which is supposed to comprise one of the extracurricular form of lifelong learning. In the following article, one presented an overall function performed by the University of the Third Age in Włocławek, for continual education, in view of its effects recognized by the auditors. For the research, one used the educational biographies approach with its major form of oral and written narratives delivered by the UTW auditors, produced within biographical courses under the title of „One page from a diary. Its is never too late for education”.

⁹⁷ Artykuł publikowany: R. Brzezińska, *Doświadczenia edukacyjne seniorów w narracjach biograficznych słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku*, „Wisnik Czekawskowo Uniwersytetu” Czerkasy 2015, nr 32, s. 18–26.

Key words: education of seniors, the educational biographies, the University of the Third Age, lifelong learning

*Ludzie nie dlatego przestają działać, bo się starzeją,
lecz starzeją się, bo przestają działać
(motto Kujawsko-Dobrzyńskiego
Uniwersytetu Trzeciego Wieku)*

Wprowadzenie

Zakończenie pracy, która stanowi główną rolę i wartość w życiu człowieka, wydaje się jednym z najtrudniejszych życiowych zadań, któremu musi sprostać dorosły człowiek. Adaptacja do emerytury wiąże się z koniecznością radzenia sobie z jej negatywnymi wyznacznikami, gdyż okres ten jest czasem licznych zmian w aspekcie psychologicznym, społecznym, biologicznym, materialnym. Dla wielu osób stanowi moment przełomowy w życiu, ponieważ powoduje jaskrawą zmianę statusu nie tylko zawodowego, ale i społecznego, bowiem w publicznym odbiorze funkcjonuje negatywny stereotyp człowieka starszego.

Jeszcze do niedawna starość utożsamiano z przejściem na emeryturę. Obecnie nastąpiło przesunięcie tej granicy, w związku ze znaczącym wydłużeniem życia ludzkiego, a tym samym okresu starości. Prognozy demograficzne zakładają, że po 2020 roku w dalszym ciągu będzie występował spadek umieralności i systematyczny wzrost długości życia, co spowoduje gwałtowne starzenie się społeczeństw – w 2050 roku 2 miliardy ludzi na świecie będzie miało 60 i więcej lat⁹⁸. Ponadto współczesny świat poddawany jest nieustannym zmianom w związku z rozwojem cywilizacyjnym we wszystkich dziedzinach życia, co niejako wymusza inny styl życia, a także przyjęcie nowej postawy w wieku emerytalnym.

Aktywna emerytura jest udziałem wielu osób, które podejmują różne formy zajęć w tym okresie, aby poradzić sobie z deficytami odczuwanymi w starości. Wśród form aktywności bardzo ważne miejsce zajmuje aktywność edukacyjna, będąca czynnikiem ułatwiającym uporanie się z procesem adaptacji do starzenia się i starości.

⁹⁸ E. Trafiatek, *Żyj, pracuj i ucz się długo*, „Horyzonty Edukacji” 2011, nr 1, s. 30.

Tu z pomocą seniorom przychodzi kształcenie ustawiczne, jako idea funkcjonowania społeczeństwa uczącego się przez całe życie. Istotę edukacji permanentnej stanowi pogląd, iż obejmuje ona cały system szkolny, doskonalenie zawodowe pracujących, oświatę równoległą, kształcenie dorosłych, wychowanie w środowisku i rodzinie⁹⁹.

W myśl raportu Jacquesa Delorsa idea edukacji ustawicznej „jawi się jako klucz do bram XXI wieku¹⁰⁰”. Musimy mieć świadomość, że z uwagi na nieustanny postęp technologiczny, nasza wiedza ulega szybkiej dezaktualizacji. Wskutek tego stale jesteśmy w punkcie wyjścia, zdani na ciągły rozwój. Wydaje się zatem, że edukacja permanentna niejako wpisuje się w życie człowieka XXI wieku, stanowiąc jego nieodzowny element, a niekiedy „uczenie się przez całe życie staje się stylem życia¹⁰¹”. Jak się okazuje, jest to także ważna idea dla niektórych seniorów, tych decydujących się na poszukiwanie kolejnych „miejsz” uczenia się w ciągu życia. Część z nich odnajduje się w szeregach słuchaczy uniwersytetów trzeciego wieku, które stanowią jedną z pozaszkolnych form kształcenia ustawicznego.

Założenia metodologiczne badań własnych

Prezentowane badania zostały przeprowadzone w okresie od listopada 2013 roku do początku stycznia 2014 roku na terenie Włocławka. Instytucjonalnie zlokalizowano je w Wyższej Szkole Humanistyczno-Ekonomicznej, w ramach której działa Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku, z którym współpracuję od lat. Instytucja ta jest także miejscem prowadzenia badań. Te ostatnie odbyły się podczas prowadzonych przeze mnie warsztatów biograficznych, które otrzymały nazwę „Kartka z pamiętnika. Nigdy nie jest za późno na edukację”. Wzięto w nich udział 20 seniorów, należących do KDUTW i deklarujących wcześniej chęć udziału w takich zajęciach.

Celem badań stała się opinia słuchaczy dotycząca oceny edukacyjnej działalności pełnionej przez Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku we Włocławku. Problem główny, którym jest zagadnienie roli, jaką pełni Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku w życiu jego

⁹⁹ J. Półturzycki, *Dydaktyka dorosłych*, Warszawa 1991, s. 58.

¹⁰⁰ J. Delors, *Edukacja. Jest w niej ukryty skarb*, Warszawa 1998, s. 17.

¹⁰¹ O. Czerniawska, *Drogi i bezdroża...*, s. 13.

słuchaczy rozpatrywano w nurcie koncepcji wychowania człowieka dorosłego, (w tym wypadku starszego) poprzez wspomaganie jego rozwoju¹⁰². Zależało mi na sprawdzeniu, czy rzeczywiście udział w zajęciach tej instytucji, oferującej pozaszkolną formę kształcenia ustawicznego, stał się istotnym elementem w edukacyjnej biografii ludzi starszych, czy faktycznie UTW wspiera ich rozwój.

W aspekcie postawionego wyżej problemu głównego niezbędnym okazało się zbadanie:

- motywów, jakimi kierowali się słuchacze Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku, podejmując dalszą edukację w życiu;
- efektów edukacji dostrzeganych przez słuchaczy UTW, a szczególnie wyodrębnienia świadomości zmian życiowych w sferze wewnętrznej i zewnętrznej, które są wynikiem uczestnictwa w zajęciach tej instytucji.

Powyzsze problemy wpłynęły na wybór metody badawczej. Najtrafniejsza okazała się biografia edukacyjna, która według Pierre'a Dominicé jest wersją historii życia stosowaną w edukacji dorosłych. Autor jest zdania, że zastosowanie tej metody staje się „sposobnością do refleksji nad doświadczeniami związanymi z uczeniem się. Poprzez narracje ustne i pisemne biografia edukacyjna stwarza możliwość przypominania i interpretacji doświadczeń wraz z tym, co na owe doświadczenia miało wpływ. Jest to zatem szczególne podejście do kształcenia i uczenia się, ponieważ ma na celu pomoc dorosłym w głębszym zrozumieniu własnych sposobów uczenia się i posiadanej wiedzy¹⁰³”.

Biografia edukacyjna może także sprzyjać samoaktualizacji, która ma miejsce „kiedy dana osoba zaczyna dostrzegać, w jakim stopniu jej uczenie się powiązane jest ze zmianami w rodzinie, pracy czy społeczności. Przyjrzenie się tym normalnym przemianom powoduje większą chęć do uczenia się¹⁰⁴”.

Aby uzyskać odpowiedź na powyższe problemy badawcze, wykorzystano ustne i pisemne narracje słuchaczy UTW, które zdaniem P. Dominicé „są owocem pracy z biografią edukacyjną¹⁰⁵”. Pozwoliły one na

¹⁰² Tamże, s. 220.

¹⁰³ P. Dominicé, *Uczyć się z życia. Biografia edukacyjna w edukacji dorosłych*, przet. M. Kopytowska, Łódź 2006, s. 83.

¹⁰⁴ Tamże, s. 11.

¹⁰⁵ Tamże, s. 83.

skoncentrowanie się na wybranym aspekcie doświadczeń edukacyjnych, w tym wypadku kształcenia na UTW.

Narracje ustne, początkowo nagrane, a następnie spisane, zostały przeprowadzone w trakcie trwania warsztatów biograficznych. Seniorzy mieli możliwość refleksji nad kolejną fazą życiową, która rozpoczęła się dla nich w momencie zakończenia aktywności zawodowej. Był to ważny etap badań, bowiem słuchacze mogli opowiedzieć o jednym z najtrudniejszych momentów życia, jakim jest przejście na emeryturę. Wypowiedzi, początkowo nieśmiałe, zapoczątkowane tylko przez niewielką, trzyosobową grupkę liderów, z czasem przerodziły się w barwne i dłuższe narracje. Uczestnicy poprzez mówienie o sobie, analizowanie wypowiedzi, porównywanie często odkrywali wspólny punkt widzenia związany z ich udziałem w zajęciach UTW. Przywołanie wspomnień i refleksja nad istotnym fragmentem swojego życiowego doświadczenia w miarę rozwoju opowieści pozwoliła na wyodrębnienie motywów, którymi kierowali się słuchacze, podejmując dalszą edukację. Takie podejście odegrało bardzo ważną rolę w przygotowaniu do drugiego etapu badań.

Drugą część badań stanowiły narracje pisemne. Wspomnienia z trudnego procesu adaptacji do emerytury i wyodrębnienie motywów podjęcia kształcenia na UTW pozwoliło seniorom uświadomić sobie i opisać, jakie zmiany (intelektualne, osobowościowe, życiowe) pociągnęło za sobą wstąpienie w szeregi słuchaczy Uniwersytetu. Najważniejszym stało się, używając niezwykle adekwatnego określenia Olgi Czerniawskiej, „rozbudzenie ich świadomości narracyjnej¹⁰⁶”. Niemal wszystkie wypowiedzi pisemne seniorów miały formę długich, często niezwykle osobistych i przejmujących zwierzeń. Poddane analizie pozwoliły ustalić faktyczną rolę, jaką pełni Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku w życiu swoich słuchaczy.

Analiza wyników badań własnych

Badana zbiorowość to dwudziestu seniorów, uczestniczących w warsztatach biograficznych.

¹⁰⁶ O. Czerniawska, *Drogi i bezdroża...*, s. 126.

Tabela 1. Struktura społeczno-demograficzna badanych (N=20)

L.p.	Właściwości osobowe badanych	Razem	Wartość %
1.	Płeć		
	a) kobiety	17	85,0
	b) mężczyźni	3	15,0
2.	Wiek		
	a) do 59 lat	3	15,0
	b) 60–65 lat	9	45,0
	c) 66–70 lat	5	25,0
	d) powyżej 70 lat	3	15,0
3.	Wykształcenie		
	a) wyższe	3	15,0
	b) policealne	3	15,0
	c) średnie	11	55,0
	d) zawodowe	2	10,0
	e) podstawowe	1	5,0
4.	Zawód wykonywany przed emeryturą		
	a) usługowy	6	30,0
	b) ekonomiczny, księgowy	5	25,0
	c) nauczycielski	4	20,0
	d) robotniczy	3	15,0
	e) naukowo-badawczy	1	5,0
	f) medyczny	1	5,0

Biografia edukacyjna okazała się nieoceniona w odkrywaniu motywów, które skłoniły starszych ludzi do podjęcia na nowo edukacji. Przewiedzenie z nimi indywidualnych rozmów w trakcie badań pokazało ich złożone potrzeby. W rozmowach tych przeplatały się opowieści o trudnościach związanych z przejściem na emeryturę i motywach podjęcia dalszej nauki. Motywacja jest ściśle związana z realizacją potrzeb, które determinują kierunek i dynamikę każdego działania ludzkiego. Wypowiedzi seniorów pozwoliły na wyodrębnienie trzech grup motywów, które okazały się najważniejsze w realizacji potrzeb, według hierarchii Abrahama Masłowa. Są to potrzeby: afiliacji, poznawcze oraz szacunku i uznania.

Pragnę zwrócić uwagę na fakt, że wszyscy badani byli zgodni co do potrzeby dalszej nauki. W narracjach osób starszych wszędzie przewijał się motyw chęci uzupełniania edukacji w różnych dziedzinach wiedzy, niektórzy wręcz mówili o konieczności dalszej nauki. Zatem potrzeby poznawcze stanowią bardzo ważny czynnik motywacyjny dla seniorów UTW. Nie wszyscy jednak określili je jako motyw priorytetowy w podjęciu dalszej edukacji życiowej.

Dziewięć osób jest zdania, że najważniejszym motywem, który skłonił ich do zapisania się na zajęcia Uniwersytetu była chęć zaspokojenia potrzeb afiliacyjnych. Seniorzy wypowiadają się o tym w następujący sposób:

Czas przejścia na emeryturę jest trudny. Trzeba zrezygnować z codziennej rutyny i przyzwyczać się do nowego modelu życia. W moim przypadku po przejściu na emeryturę brakowało mi znajomych, koleżanek z pracy, codziennej porannej krzątanimy. Obowiązki domowe stały się moim lekiem na bezczynność, ale ileż można sprzątać, gotować, prasować. Powiedziałam dość! Emerytura to nie koniec świata. Chciałam poznawać nowych ludzi i nie siedzieć samej w domu, kiedy mąż wyszedł do pracy (kobieta, 59 lat, wykształcenie zawodowe).

Przez jeden rok było mi bardzo dobrze [na emeryturze – dop. R.B.], ale zaczęło brakować kontaktów z ludźmi. W moim życiu zawodowym wciąż poznawałam ludzi, a nawet zawiązywały się sympatie jako sprzedawca i klient, gdyż jestem osobą towarzyską i otwartą (kobieta, 62 lata, wykształcenie średnie).

W wieku 60 lat przeszedłam na emeryturę. Dzieci opuściły dom rodzinny, także zostaliśmy z mężem sami. Trzy lata temu dzieci wraz z rodzinami wyemigrowały za granicę i był to dla mnie smutny okres bez dzieci, wnuków, rodziny. Czułam się nikomu niepotrzebna. Mój dzień zaczynał się dość późno, wstawałam o 9-tej, śniadanie, zakupy, obiad, sprzątnięcie, mycie naczyń, oglądanie telewizji, czasem jakaś książka lub gazeta, dzień podobny do dnia (kobieta, 65 lat, wykształcenie zawodowe).

Pozostałe wypowiedzi osób z tej grupy utrzymane są w podobnej tonacji. Zatem dla tych osób rola kontaktów społecznych stanowi wartość nadrzędną w stosunku do samej edukacji. Potrzeba więzi i kontaktów z innymi ludźmi jest jedną z najważniejszych w hierarchii potrzeb Abrahama Masłowa. Zawieranie nowych lub podtrzymywanie dawnych kontaktów towarzyskich pozwala na niwelowanie poczucia osamotnienia, które często występuje po przejściu na emeryturę, wskutek ograniczenia kontaktów międzyludzkich i nieumiejętności zagospodarowania wolnego czasu. Ludzie z reguły szukają kontaktów i znajomości, gdyż jak pisze John Bruhn: „Związki z innymi ludźmi stanowią punkty odniesienia w cyklu ludzkiego życia, co porządkuje nasze doświadczenia. Jesteśmy zanurzeni w sieci unikatowych związków społecznych, które stanowią podstawę naszego życia. Ludzie potrzebują ludzi, by przetrwać i rozwijać się”.

Zatem intensywność kontaktów społecznych, która stała się możliwa dzięki przynależności do grupy słuchaczy UTW, jest dla seniorów źródłem radości i ułatwia przystosowanie się do życia na emeryturze.

Z kolei dla siedmiu osób motywacją priorytetową stanowią potrzeby poznawcze. Jedna z osób szczegółowo wypowiada się jak bardzo czekała na emeryturę, aby wreszcie móc się dalej uczyć i mieć czas na czytanie:

Szybko jednak zauważyłam, że nie nadrabiam zaległości czytelniczych, tylko w porządkach domowych i przetworach. Rozpoczęłam życie „ciotki zapchaj dziury”, pilnowałam dzieci, mieszkań (gdy inni podróżowali), pomagałam przy chorych. Nagle stałam się potrzebna rodzinie. Poczulałam, że intelektualnie tonę i muszę coś zrobić, aby dalej się rozwijać (kobieta, lat 63, wykształcenie średnie ekonomiczne).

Jeden z seniorów opowiada o swoich rozległych zainteresowaniach, o ciągłej chęci wzbogacania wiedzy i ciekawości świata, przynajmniej z rozbrajającą szczerością:

Nauka jest sexy (mężczyzna, lat 70, wykształcenie średnie techniczne).

Emerytowana nauczycielka dzieli się swoimi przemyśleniami na temat towarzyszącego jej przez całe życie pędu do wiedzy:

Całe życie hołdowałam zasadzie: Nie wstyd nie wiedzieć, lecz wstyd nie pragnąć swojej wiedzy uzupełniać. Praca zawodowa zmuszała wręcz do samokształcenia. Zastanawiałam się co będzie ze mną, gdy odejdę na emeryturę (...).

Kiedy zakończyła działalność zawodową, natychmiast zapisała się do UTW, a tam na kurs komputerowy, co jak podkreśla:

było najwspanialszą rzeczą, jaką udało mi się zrealizować. Dziś komputer i Internet to moje okno na świat. (...) W dalszym ciągu będę pogłębiać wiedzę, bo jak powiedział S. Żeromski: Nauka jest jak niezmiernie morze, im więcej pijesz, tym bardziej jesteś spragniony (kobieta, lat 65, wykształcenie wyższe).

Z powyższych wypowiedzi wynika, że dla tych osób kształcenie, stałe poszerzanie wiedzy jest wysoko cenioną wartością i najważniejszym motywem skłaniającym ich do aktywności edukacyjnej.

Wreszcie trzecia grupa badanych, w liczbie czterech osób, jako priorytetowy motyw wskazała potrzebę szacunku i uznania, co stało się powodem zapisania się w szeregi słuchaczy UTW. Niektórzy tę potrzebę rozu-

mieją jako chęć bycia użytecznym, wykazania się aktywnością na rzecz innych, przekazania swojej wiedzy i doświadczenia. Seniorka, która pracowała jako kurator dla nieletnich, tak opowiada o swoim obecnym życiu:

Ja nie czuję się wolnym człowiekiem, odciętym od treści mojego życia, czyli takiej ciągłej troski o losy innych, a szczególnie tych pokrzywdzonych przez los.(...) Kontakt z UTW to jest to paliwo, które każdego dnia zasila mój motor życiowy i pobudza do życia i ciągłego działania (kobieta, 76 lat, wykształcenie pedagogiczne, resocjalizacja).

Takie działania, opisane przez seniorów, powodują uznanie w opinii ludzi i prowadzą do zaspokojenia potrzeby szacunku wobec własnej osoby. Poza tym mogą dać słuchaczom wiarę we własne możliwości i poczucie bycia osobą kompetentną.

Powyższe wyniki świadczą o istnieniu wśród seniorów silnej motywacji do uczestnictwa w aktywności społecznej i intelektualnej. Jak widać słuchacze UTW nie należą do osób, które przyjmują „postawę bujanego fotela”, a życiu przyglądają się z dystansu, rezygnując z kontaktów społecznych. Nie są to osoby, które byłyby skłonne odsunąć się od tętniącego różnymi sprawami życia (teoria wycofania E. Cumming i W. E. Henry)¹⁰⁷. Są raczej nastawione na wysoką aktywność i twórcze spożytkowanie czasu wolnego.

Biorąc pod uwagę motywy przystąpienia do UTW wymienione przez badanych, postanowiłam zbadać, czy instytucja, do której należą, spełnia ich oczekiwania w tym zakresie. Badani w swoich narracjach pisemnych wypowiadają się na temat efektów uczestnictwa w zajęciach Uniwersytetu, pisząc o rodzajach i stopniu przeobrażeń, które zaszły w ich życiu po zapisaniu się do UTW. Wszystkie wypowiedzi respondentów świadczą o tym, że Uniwersytet w zdecydowanym stopniu wpłynął na zmianę ich życia, niektórzy wskazywali nawet kilka obszarów, w których zaznaczył się jego wpływ. Po analizie wypowiedzi seniorów podzieliłam zmiany, jakie zaszły na skutek uczestnictwa w zajęciach na te, które dokonały w seniorach przeobrażeń wewnętrznych (dotyczących rozwoju intelektualnego i osobowościowego) oraz te, które poskutkowały przeobrażeniami zewnętrznymi, związanymi z reorganizacją życia w środowisku czy ze zmianą zewnętrznego wizerunku.

Zdecydowanie największe zmiany seniorzy zauważają w sferze wewnętrznej. Przede wszystkim badani są zdania, że nastąpiło u nich zaspokojenie potrzeb poznawczych: dalszy rozwój intelektualny, wzbogacenie

¹⁰⁷ O. Czerniawska, *Drogi i bezdroża...*, s. 127.

i poszerzenie wiedzy, poznanie jej nowych dziedzin, rozwój zainteresowań. Jedna z senierek opisuje swoją pracę nad poprawnością językową, definowaniem i wypowiedaniem myśli, w czym pomogły jej koleżanki polonistki z klubu dyskusyjnego. Było jej to potrzebne, aby móc prowadzić dyskusje nad przeczytaną literaturą. Wypowiada się także na temat wielu umiejętności, których się nauczyła na zajęciach:

Starsza pani, czyli ja, nauczyła się obsługi komputera, obsługi urządzeń audio-tele. I przyznaje z dumą: Sama montowałam moduł telewizji naziemnej (kobieta, lat 63, wykształcenie średnie).

Jeden z seniorów jest odmiennego zdania, twierdząc, że nie zauważył specjalnych zmian:

Osobowość mam prawdopodobnie nie tylko ukształtowaną, ale nawet zabetonowaną, także zmienić ją byłoby bardzo trudno. Rozwój intelektualny też jest na pewnym poziomie i – jak śpiewał Wiesław Gołas – „wyżej nerek nie podskoczysz, sam pan wiesz” (mężczyzna, lat 69 i 3/4, wykształcenie średnie).

Równocześnie przyznaje jednak, że dzięki UTW zyskał większy dostęp do kultury poprzez systematyczne uczestnictwo w wyjazdach do instytucji kulturalnych i wycieczkach, co sprawia mu ogromną radość. Zatem trudno przytaknąć twierdzeniu, że nie zaszyły u niego żadne zmiany w sferze poznawczej, które Autor kojarzy prawdopodobnie z poszerzaniem wiedzy w konkretnej dyscyplinie. A przecież rozwój intelektualny to wszystkie poczynania człowieka, które mają na celu wzbogacenie jego sfery poznawczej, nie tylko poprzez wykorzystanie różnorodnych obszarów wiedzy, ale i dziedzin kultury i sztuki na drodze kształcenia i samokształcenia¹⁰⁸. Poniżej przytaczam wypowiedź, która jest tego potwierdzeniem, a równocześnie wskazuje jak ważną formą pracy UTW, niekiedy priorytetową, jest możliwość korzystania z dóbr kultury

W chwili obecnej bardzo ubogo wyglądałoby moje życie bez tych wyjazdów. Zarówno ja, jak i moje koleżanki nigdy przedtem nie byłyśmy w operze, a teraz przez 2,5 roku zaliczyliśmy wszystkie opery i operetki, wystawiane w Operze Nova w Bydgoszczy czy w Teatrze Muzycznym w Łodzi.(...) Jako wytrawni melomani dyskutujemy o oglądanym spektaklu, także nasz rozwój intelektualny ulega ciągłej poprawie.

¹⁰⁸ R. Konieczna-Woźniak, *Uniwersytety trzeciego wieku w Polsce*, Poznań 2001, s. 84.

Autorka dodaje jeszcze:

Gdyby nie UTW nasz rozwój intelektualny byłby zatrzymany, a tak jesteśmy dumni, że stworzyliśmy tak „wspaniały świat” dla siebie. Ciarki przechodzą – jak się pomyśli – że to kiedyś się skończy (kobieta, 65 lat, wykształcenie średnie).

Jak widać, dla wielu seniorów przyrost wiedzy stał się bardzo ważną zmianą w ich życiu. Z biografii wynika, że nauka nie jest dla nich przy-musem, lecz stanowi ich indywidualny wybór, a nawet powoduje wręcz uzależnienie.

Niemal wszyscy badani dostrzegają liczne zmiany w sferze osobowościowej. Piszą głównie o uzyskaniu większego poczucia własnej wartości, otwartości na nowe doświadczenia i świat, wyeliminowaniu poczucia osamotnienia, poczucia się kimś potrzebnym. Jedna z senierek wy-powiada się następująco na temat uczestnictwa w UTW:

Strzał w dziesiątkę!!! Mam teraz wszystko to, czego oczekiwałam, to zna-czy pięknie i mądrze się starzeć. UTW tak mnie dowartościowało, że po-winnam żyć co najmniej 300 lat... (kobieta, lat 62, wykształcenie średnie).

Inna uczestniczka pisze:

Poprzez uczestnictwo w zajęciach UTW zmieniłam swój stosunek do do-legliwości człowieka w pewnym wieku. Pomimo, że tu boli, tam strzyka, ja się ubieram, idę i to wcale nie oznacza, że mam „bzika” (...). Zmiany w mojej osobowości dokonują się każdego dnia. Są takie chwile, gdzie mi się wydaje, że jeszcze tak wiele czeka mnie przyjemności, podróży, a nie wykluczam nawet coś od serca (kobieta, 76 lat, wykształcenie policealne).

Jedna z senierek szczerze przyznaje:

Teraz nie mam już przed sobą „pustego dnia” (kobieta, lat 68, wykształ-cenie wyższe).

Zatem jak wynika z analizowanych narracji, Uniwersytet stwarza lu-dziom starszym warunki, które wspierają ich dobre samopoczucie psy-chiczne. Badania wykazały także pozytywną tendencję otwierania się na innych, ale także na siebie, co pociąga za sobą wzmocnienie radości życia. Ważne jest także, że słuchacze UTW znajdują się wśród innych osób z tej samej, przemijającej epoki, co sprzyja lepszemu porozumieniu i wspól-nemu stawieniu czoła nowej, często nieprzychylniej dla starszej generacji rzeczywistości, do której trudno im się przystosować.

Niektórzy respondenci, oprócz zmian wewnętrznych, zauważają też przemiany w sferze zewnętrznej, które są skutkiem ich uczestnictwa w zajęciach UTW. Głównie dotyczą one przeobrażeń życiowych na gruncie środowiska rodzinnego. Oto najciekawsze wypowiedzi:

Po przejściu na emeryturę mój czas był i jest podzielony na dwa domy: mój i moich rodziców. Tematem numer 1 była opieka i pomoc nad schorowanymi rodzicami. Ciężka sprawa – nie tylko choroba. Zapisałam się na Uniwersytet, aby choć trochę żyć inaczej (...) Interesuje mnie wszystko. Robię notatki (...) Kiedy idę do rodziców wszystko im streszczam i choć przez chwilę oni też zapominają o swoich dolegliwościach. Jestem szczęśliwa, że uratowałam siebie i ich od „szarego życia”. Mówię im, że oni też należą do UTW (kobieta, lat 59, wykształcenie średnie).

Dzięki UTW częściej czuję zainteresowanie ze strony męża. Kiedy zadzwonił kolega-student, mąż uważnie słuchał naszej rozmowy. Baczną uwagę zwraca też na mój wygląd, gdy wychodzę na zajęcia. Wcześniej było mu obojętne jak i w co się ubieram (kobieta, lat 63, wykształcenie średnie).

Dwie osoby, oprócz innych zmian, dostrzegają również przeobrażenia w zewnętrznym wizerunku swojej grupy. Wiąże się to z pokazami dla środowiska lokalnego, przygotowywanymi podczas pracy w kołach zainteresowań. Są to m.in. występy koła wokalo-muzycznego czy wystawy rękodzieła artystycznego, które przynoszą seniorom wiele satysfakcji i motywują ich do dalszej aktywności.

Powyższe wyniki badań wskazują na fakt, że uczestnictwo w działalności UTW wywiera na jego słuchaczy wielostronny wpływ. Wszystkie zmiany w sferze wewnętrznej i zewnętrznej opisane przez seniorów, które są efektem edukacji na UTW, przyczyniły się do poprawy i podniesienia jakości ich życia w jego finalnej fazie. Sprawily, że słuchacze efektywniej funkcjonują w codziennym życiu, są bardziej aktywni, nauczyli się radzić sobie z trudnościami.

Wnioski

Warty podkreślenia jest fakt, że badano populację szczególną, ponieważ słuchacze UTW są grupą lepiej wykształconą niż ich rówieśnicy – seniorzy, a poza tym grupą zaangażowaną i uczestniczącą. Generalnie z wypowie-

dzi wynika, że uczestnicy warsztatów to osoby mające właściwe podejście do życia, o pogodzie ducha, nastawione na aktywność i integrację ze swoim środowiskiem uniwersyteckim, co jest dla nich korzystne zarówno z medycznego, jak i społecznego punktu widzenia. Ponadto widać, że silnie identyfikują się ze swoją uczelnią. Świadczy to o tym, że Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku spełnia oczekiwania swoich słuchaczy jako placówka kolejnego etapu pobierania nauki w ciągu życia, a co najważniejsze pozwala także na zmianę funkcjonujących stereotypów, według których osoby starsze nie mogą już korzystać z nauki ze względu na wiek. Jest to zatem doskonały sposób na opóźnienie swojej starości.

Fragmety wielu cytowanych wypowiedzi seniorów wskazują, że w poprzednim etapie życia istniały u nich pewne potrzeby czy marzenia związane z edukacją, które z różnych powodów nie mogły zostać zaspokojone. Dopiero teraz nastąpiło spełnienie ich oczekiwań, ponieważ na drodze biografii słuchaczy pojawiła się instytucja, która umożliwiła im pokierowanie własnym rozwojem, powodując liczne pozytywne zmiany.

Sądzę, że powyższe wyniki badań, oparte na biografii edukacyjnej, mogą stanowić sugestię dla innych, młodych uniwersytetów trzeciego wieku, co do organizacji kształcenia, aby uwzględnić w niej szczególnie te formy, które zaspokajają potrzeby edukacyjne seniorów i są dla nich najbardziej atrakcyjne, również z punktu widzenia efektów kształcenia.

Pragnę zachęcić do organizacji warsztatów biograficznych, które stanowią wyjątkową formę uświadamienia sobie roli narracji, która pozwala spojrzeć wstecz, ocenić własne życie, a tym samym stworzyć sobie szansę na zaprowadzenie zmian dotyczących własnej osoby.

Wyniki badań mogą także służyć promocji uniwersytetów trzeciego wieku jako instytucji wspierających inicjatywy na rzecz społeczności lokalnej.

Na zakończenie pragnę zacytować jeszcze jeden fragment „Kartki z pamiętnika”. Wypowiedź jego Autorki może stanowić przesłanie zarówno dla młodzieży, jak i dla seniorów, którzy po zakończeniu działalności zawodowej przeżywają trudny czas adaptacji do emerytury:

Nikt z nas nie myśli ile naprawdę ma lat. Najważniejsze na ile się czujemy. Obce nam jest słowo „nuda”. Życzyłabym młodym ludziom, aby mieli w sobie tyle energii, optymizmu, pogody ducha, chęci do życia co my – studenci „Trzeciej Młodości” (kobieta, lat 65, wykształcenie średnie).

Rozdział III

Senior w przestrzeni zawodowej – między rolą zawodową a emeryturą

1. Experiencing epiphany in professional career within biographies of senior teachers

Doświadczanie epifanii w karierze zawodowej w biografjach nauczycieli-seniorów¹⁰⁹

Streszczenie

Tekst prezentuje analizę trzech narracji nauczycieli-seniorów, rekrutujących się z Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku, którzy wzięli udział w warsztatach biograficznych pod nazwą „Momenty przełomowe w pracy zawodowej”. Celem poznawczym badań stało się rozpoznanie zdarzeń krytycznych o charakterze epifanii, wybranych z linii biografii zawodowej seniorów oraz oceny, w jakim stopniu zostały one wykorzystane do budowy własnej drogi życiowej.

Słowa kluczowe: badania biograficzne, epifania, zdarzenie krytyczne, nauczyciel-senior, warsztaty biograficzne

Summary

The following text illustrates the analysis of three narrations of senior teachers – members of the Cuiavian-Dobrzyński University of the Third Age in Włocławek, who participated in biographical workshops under the name of „The Breakthrough in professional work”. The cognitive aim of the research was to identify any critical incidents of epiphanic nature, selected from the timeline of professional biography and the evaluation of their actual fitness for building up one’s own life path.

¹⁰⁹ Artykuł publikowany: R. Brzezińska, *Experiences epiphany in professional career within biographies of senior teachers*, „Polish Journal of Social science” Humanistyczno-Ekonomicznego Uniwersytetu w Elblągu 2016, t. 11, nr 1, s. 195–210.

Keywords: biographical studies, epiphany, critical incidents, senior teacher, biographical workshops

Introduction

While analyzing a biography of a grown man, one could easily distinguish a couple of incidental episodes, which more or less effectively influence his life path. These individual situations and events A. Giddens names as „a series of transitions” placed chronologically on a life track of everyone, regardless of the fact whether we take part in it by choice or involuntarily¹¹⁰. Part of these incidents acquire the status of being exceptional and essential and they are considered to be vital factors of developmental changes, that direct and formulate the following branches of life. They can transform into turning points, breakthroughs connected with situation created or the call for taking decisions, which can be decisive in the whole life of an individual.

We come across the breakthroughs simply when an individual finds himself on a crossroads or learns some facts that might have increasing consequences for one’s latter fortunes¹¹¹.

Therefore, they will be situations and life episodes which have far more significance to an individual than any other. According to D. Tripp, we may title them as critical incidents, though, following the author’s opinion, not all of these have something extraordinary inside, for we provide our own interpretation of certain event in our life, evaluating its dignity, giving certain status, and, therefore classifying the incidents in rather subjective way¹¹². The phenomena within people’s biographies perceived as of a particular meaning, critical, are classified by some scholars as epiphany (Denzin, Gibbs). According to The Dictionary of Polish Language the above notion was taken from liturgy and indicates the religious holiday of Advent, also known as The Twelve Night and translated as ‘the advent’,

¹¹⁰ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość: „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przet. A. Szulżycka, Warszawa 2001, s. 110.

¹¹¹ Tamże, s. 156.

¹¹² D. Tripp, *Zdarzenia krytyczne w nauczaniu: kształtowanie profesjonalnego osądu*, przet. K. Kruszewski, Warszawa 1996, s. 29.

'revelation' or an "amazing experience" or „brainwave"¹¹³. In a definition provided by Gibbs, epiphany functions as:

an episode within a biography or history of someone's life, which has a character of a turning point. It divides the biography on its contrasting periods – before and after epiphany. In many stories of people about themselves, we often find a motif of transformation or becoming a totally different man due to experiencing epiphany¹¹⁴.

Therefore, this significant experience formulates realizing the existence of something that has been unknown for an individual so far, something which appeared suddenly in his life and has changed his life considerably and made his life totally different from the one he used to have before. Such a brainwave, a new concept according to E. Dubas, can be decisive about one's new life path, about new activity, discovery of something, or simply coming to terms with an existing situation, etc.¹¹⁵.

One particular kind of epiphany, according to the researchers of human fate, though having less strength is a 'cleansing experience', which is often explained as a weird 'encounter' with a person, or phenomena that is an authority for us. It could be a notable figure in any field of activity, but also a characteristic type of material, equipment or instrumentation that turns out to be indispensable in future life¹¹⁶. The course of the above process makes a creative person

begin to concentrate his experience on a chosen problem, material, events or experience. Also, he is very often motivated to restore such events in indefinite future time and, under their influence, redefine one's own views and life purposes¹¹⁷.

The above conceptualization of the issue indicates that as long as epiphany is an abrupt, sudden experience, which descends on an individual like a 'revelation', then a cleansing experience is much less dramatic moment. After the 'revelation', when an individual is able to discover his own qualities, abilities or skills, this experience transforms into a long-

¹¹³ L. Drabik, E. Sobol (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 2007, s. 161.

¹¹⁴ G. Gibbs, *Analizowanie danych jakościowych*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, Warszawa 2011, s. 254.

¹¹⁵ E. Dubas, J. Stelmaszczyk (red.), *Biografie i uczenie się*, Łódź 2015, s. 37.

¹¹⁶ K. Szmidt, *Epifania i doświadczenie krystalizujące w biografii twórczej – próba zarysowania pola badawczego*, „*Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*” 2012, nr 4(60), s. 73–86.

¹¹⁷ Tamże, s. 77.

term one, extended in time and demanding one's development, as well as creating new opportunities of activity.

The breakthroughs may appear in different periods of development, however, by certain researchers, the first symptoms of epiphany occur not until one's late adolescence or even in early adulthood¹¹⁸.

One exceptional stage in everyone's life which might accelerate different sort of considerable changes, is certainly the time and process of professional career. An outstanding relevance for professional career have the events of epiphany from one's own professional biography. The term of „professional biography” appeared in specialist literature as a definition of two-dimensional entity: a historical objective and a subjective-experienced one. Thus, we may look at people's professional life from perspective of the following sequence of events or from experiencing them subjectively¹¹⁹. I perceive the events of epiphany nature that occurred in professional life of subjects as a merely outstanding experience and at the same time a turning point, especially when my interlocutors discovered fascination with their professional area which, at one point, became an exceptional experienced for them and led to a complete transformation in their life.

Methodological objectives of own research

The presented research was conducted in two forms: biographical exercise at first, which took place in December 2015, and then narrative interviews run in January 2016 in the are of Włocławek. The base for own research was located in the Cuiavian Academy, which is also the headquarters of the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Age, from which the subjects come from.

Biographical exercise is the research form that I have been running for a couple of years and they serve as a biographical didactics¹²⁰. During different kinds of exercise and games, which are often a base for calling back one's memories from the past, manifestation of own experiences and life

¹¹⁸ Tamże, s. 75.

¹¹⁹ M. Piorunek, *Biografia zawodowa człowieka – subiektywno-przeżyciowe i obiektywno-historyczne konteksty przebiegu życia*, „Studia Edukacyjne” 2010, nr 14, s. 68.

¹²⁰ O. Czerniawska, *Przedmowa*, w: *Autobiografia jako twórcze wyzwanie. Scenariusze warsztatów biograficznych*, K. Lasocińska, J.K. Wawrzyniak (red.), Warszawa 2013, s. 9.

events by the participants, that is the analysis of one's biography which in turn develops the reflective awareness. Such an awareness conduces to systematize one's experiences, to summarize certain life situations, to investigate any problem better (which sometimes leads to the solution of problems) or even discovering own history from totally different perspective which was imperceivable before. We may claim then, that participation in the above mentioned biographical exercise is nothing more than a conscious learning from one's own life experience.

The participants invited to classes under the name of *Breakthroughs in professional career* were senior teachers from the Cuiavian-Dobrzynski University of the Third Age in Wloclawek, as a specific professional group, highly responsible for educating generations. The object of the research was the time line of their professional biography. The subjects were supposed to produce the time line of professional life, on which they were to highlight all the events from their professional career, which they regarded as vital, or even critical.

The following editions of the classes were devoted to narrations connected with the course of professional life, which was presented by the subjects from the very moment of taking up a job, its complete realization, but also in the context of selected and most important incidents in their careers within teacher's profession, the incidents which became the turning point in their future career.

The cognitive objective of the research was to detect any connections between the critical incidents of epiphany character and transformations in professional, and sometimes family life of the subjects. The exercise, then were concentrated around the following research problems:

1. Which events from professional life of senior teachers were regarded as critical, acquiring the status of important factors of change in their career? How could they be characterized?
2. To what extent did it change the further career of the subjects? Did it have any reflection of the whole life?
3. How do the subjects evaluate the effects of the above experiences?
4. What kind of shared features connect the experiences of epiphany in teachers' biographies?

In order to obtain an answer for the above research problems, we used a method of a narrative interview according to F. Schutz. The narration makes it easier for the respondent to recall certain facts from the past and

remains helpful in examining his attitudes and views. Telling about oneself in historical convention enables an individual to realize the vision of his own self and his life¹²¹. During the course of the head stage of narration, I tried not to interfere in the content of utterances produced by my interlocutors. Each of them was asked the same opening question: *Please, tell us about Your professional career: from the commencement of Your job, with all the successes and defeats You faced throughout Your professional career line, crucial and critical moments for teacher's profession, until the end of Your career. I am mostly interested in Your personal experiences, for I am asking for a detailed story.*

In the second stage of running the research there appeared a phase of asking questions regarding any doubts that emerged during narrations or the need to fulfill the story, indispensable for the realization of the research objective.

Each of the narration produced by the subjects was recorded and followed by transcription.

It enabled to concentrate on a selected aspect of professional experiences with their epiphanic nature. Among the eight obtained narrations, I made use of three which can be definitely characterized as epiphany, remaining the turning points in a biography connected with professional work. The rest of these were classified as merely important events, though with no critical meaning, in accordance with the assumption that every critical event is essential, but not the other way round¹²². When proceeding the analysis of thematic area, I divided the whole text of the interview into three sections, using time markers or changing the subjects. Within each narration I distinguished three levels: everything that happened before experiencing epiphany, the event itself as a turning point and finally the period which followed later as its effect, leading to a certain change in professional and sometimes private life.

Every person would tell about his stage of life before having experienced epiphany. Given the analyzed problem, it was an important episode in narration, trying to embrace the phenomenon in a suitable individual and social context, and, because of that, comprehend the situation before

¹²¹ J. Trzebiński, *Problematyka narracji we współczesnej psychologii*, w: *Narracja. Teoria i praktyka*, B. Janusz, K. Gdowska, B. de Barbaro (red.), Kraków 2008, s. 14–15.

¹²² E. Hajduk, *Kulturowe wyznaczniki biegu życia*, Warszawa 2001, s. 68.

the breakthrough much better. Moreover, it helped us explain the reasons of taking up certain professional decisions by the respondents.

Subsequently, while analyzing the interviews, I managed to explore critical events of epiphany nature, which appeared in narrations of analyzed teachers, and which constitute the most important research problem, since they are events which generate the turn in further professional life and can be decisive about its success or failure.

The narrations from the period after experiencing epiphany were, in turn, a sort of a mode, which connects the told events with present perspective. They helped us understand the significance of this phenomenon for the latter course of professional career, what did it change in it, and, above all, if it was a positive change or quite the opposite. They served as a kind of summary then. In this phase, the respondents made an attempt to find a relevant context for their private life.

The analysis of selected narrations

My interlocutors are three retiring teachers, the citizens of Włocławek.

The first of them, Lena, aged 65, higher education, had been working as a teacher for 33 years, mainly as a teacher of initial education (currently early education learning). She is married and has got one child.

Jadwiga, in turn, aged 69, has got a middle education in pedagogy and a 30 years of training. Initially, she was a kindergarten teacher, then a homeroom teacher in children's home in the country. Currently, she is a widow with one child.

The last of the narrators is Daria, aged 68, with higher education and 28 years of training in school as a Polish teacher. She is married, having two children.

The above biographical data will be used as a preparation for reconstructing the life history. They can be a contrast to an analysis of biographical self presentation, in order to estimate which of these are mostly highlighted within narration, and which do not appear at all¹²³. All three ladies remark that both their interest and choice of teacher's profession was not accidental. It followed directly from certain vocation, which they highly stress in the interviews.

¹²³ K. Kaźmierska, *Metoda biograficzna w socjologii: antologia tekstów*, Kraków 2012, s. 291–292.

It is a crucial information, since such a selection of one's profession leads to certain identification and satisfaction with performing our profession. Clearly, it exerts some influence on a length of training of each respondent.

The exam that changed my life

In Lena's case, the beginning of their professional path was connected with Teacher's Training College, with a graduate in physics and chemistry. After graduation, she was directed to a primary school, where she had been teaching physics and chemistry for three years. Then, however, after marriage, she moved to a bigger city and took up a new job in a school which her whole professional career was bound with. But at first, she was offered a physics teacher's job only as a substitute. She was pregnant during the period, so very soon she left for her maternal leave. After she came back, in the beginning of new school year, the manager informed her that he still kept a place for her, though in the first grade.

So, I was all terrified, because I could not imagine such work and I was prepared for it. But then I heard: "You will make it", so what could I do. I took up this job and it was probably the most essential moment for my latter career path. Nevertheless, I started my work with the first grade without conviction.

In her narration, Lena remarks an exceptional difficulty of the period. Having had nothing to do with the first grade, she was supposed to learn a lot, read and take up several training courses. In her story, we may also find certain allusion to her personal life. Giving a birth to her child was presumably the turning point in her private life, though, telling about her new job, she highlights the fact that it was too much difficult for her to reconcile her role as a teacher of such little children, having absolutely no substantive training, with bringing up her own, little baby.

I was constantly tired, as I spent every afternoon to prepare for my lessons. It was not so before, that you could buy the ready-to-use materials in a store. I was supposed to prepare everything for lessons on my own. I have to mention that I did my best to organize my lessons really thoroughly.

The author of the above narration highlights a huge role of taking her decision to work with children from first grades in connection with her

entire professional career, though she claims that her decision led to the breakthrough afterwards. It was then a form of a forerunner of the latter turning point. Arguably, the rank of her decision was somehow lowered by the fact that Lena, in spite of her great passion to work with children, still concealed some hope that one day she will come back to teach chemistry and physics in higher grades.

Talking about her job in the first grade, my interlocutor recalls that the school principles would organize the inner exams of qualifications in lower grades, which was totally consistent with the recommendations of educational authorities. Therefore, before the end of the school year, also her class was evaluated in such a way:

When I received the results of the exam, it was like a bolt from the blue. My kids have achieved great scoring, nearly reaching 5. Then, I suddenly felt so wise, with a conviction that I finally managed to complete my task and the headmaster was delighted, too. From that moment, I finally knew what I would do in my life and I exactly knew it was the same thing. It was the most important exam of my work. Immediately, alongside with the start of the new school year, I enrolled in my part – time studies of primary teaching specialization.

In Lena's biography, we may firmly observe that the exam she mentioned, was simply a critical incident, which has totally changed the course of her career. It was a breakthrough, an experience of epiphany when she could finally feel that she really wanted to deal with the aforementioned field.

There took place a total change of her plans in the field of her professional career, which was also connected with her future educational intentions.

I finally finished my studies and so I kept on working with those little kids. I would also attend lots of training, in a form of courses, exercise and schooling. But it was really worth it. I hold the view that I finally found my place in life, because I felt appreciated. I was also confirmed in my belief by the fact that anytime parents signed their kid up for classes in lower teaching level, they would always choose me as the teacher. And so I was sometimes compelled to decline, simply because some classes were rather small and my groups would burst at the seams.

Lena also highlights that if she was to make her decision once again, she would certainly do the same thing, regardless of some inconveniences of her profession such as low payment or loads of homework to complete

after her school time. However, by Lena's opinion, the satisfaction she drew from her work, could not be overestimated. The results are visible even today, when she meets her former pupils and she experiences lots of affection and sympathy from their side.

Never in my life I would change this working experience for another one.

In her narration, Lena also refers to her private life, stressing her pretty supportive husband, who took over a lot of housework. The woman mentions about her really good relations in her marriage.

Lena sees the consequences of experienced critical point in rather positive categories. It has become a mover for the latter development of her career, which gave her an enormous satisfaction not only in professional, but also private life. It follows from the content of her narration, alongside with accompanying emotions she reveals. We may say that Lena is a truly dedicated teacher and her leading personal qualities are activeness, responsibility and reliability. Today, as a retiring teacher, she regards herself as a fulfilled person both in professional and private aspect.

A Heart for Kazio

A much similar beginning of a job to Lena's one, was experienced by Jadwiga. After her secondary graduation from a five-year pedagogical school, she took up her job in a kindergarten located in a big city. After a couple of years, when she got married, she moved to a smaller site. She was looking for a new job for a long time, because she really wanted to continue her kindergarten teaching career. Unfortunately, she was offered only a post of an educator in an orphanage in the country.

I was pretty disappointed, because I already got used to kindergarten where I gained my first teaching experience. They promised me, though, a group of kindergarten grades, aged between three to six, so I agreed, being sure that it would be the same things as it used to be in kindergarten and I would certainly handle this.

Similarly to Lena, Jadwiga also treated her new workplace as a merely transitional period of her career, which was supposed to give her experience, though, she didn't want herself to be too much emotionally engaged. Commuting to work was another factor that made her resistant from this, much detrimental change. Just like Lena, she also stresses the

role of taking her decision in connection with her future career, albeit with very much skeptical attitude to her new workplace.

From the very beginning I was badly experienced by my new job, for the children were brought in an extreme bad physical and psychic condition, they were scruffy and couldn't even use a fork properly. It was a devastating experience for me. These little kids were very often forgotten by everybody. The most important experience, though, was taking care of a little boy named Kaziu. I was horrified with his life, the boy was beaten and starved. Nobody has ever visited him, even though he crazed for love. Other children were taken home sooner or later, but he would always stay. My heart was bleeding because of his morbid existence. So I would take him to my own house, as it was not a big problem these days. The manager approved. In such a way I dedicated my whole heart to Kaziu.

In Jadwiga's biography there appears an encounter with a "significant stranger". It determines a person, who takes a leading position in one's biography and directs its further track¹²⁴. The encounter with Kaziu made Jadwiga discover her true vocation, which was working with those children badly touched by fate, rejected by their families. It was, then, a critical event which decided about a transformation of the whole professional life's track.

As much as Lena, Jadwiga also highlights incredible consequences of the above event in relation to her professional life, but not only.

I became a new man, a better man and started to look on these children differently. It was the boy Kaziu who made me stop thinking about any other job.

The narrator also emphasizes her afford she made for educating. Just because her background was strictly limited to preschool education, she was supposed to obtain additional qualifications to work in an orphanage. She got them during several courses and exercise. Until the end of her professional career she dedicated herself to taking care of abandoned children.

I regard myself as a dedicated teacher. I wouldn't change anything. It was Kaziu who made me aware of the fact that there are lots of children like him: poor and abandoned. And my heart was reserved only for such children. I still have contact with them, even though they are grown now. We keep on seeing each other and I give them advice about what to do.

¹²⁴ D. Urbaniak-Zajac, E. Kos (red.), *Badania jakościowe w pedagogice*, Warszawa 2013, s. 107.

Within Jadwiga's narration, we find numerous refers to an adult life of her former disciples.

With a major part of them, she still keeps contact. Even today, she still remembers all names from her teaching groups. It seems that her job was a real passion.

Unlike Lena, Jadwiga does not mention her private life even once within three taken up motifs. I assume that it might be caused by her recent widowhood and I daresay it is difficult for her to recall her departed loved one.

I would call Jadwiga a type of teacher with a heart of gold. When talking about her disciples, we may observe her increased emotional engagement in her story about her dream job she used to perform, and a true love for her disciples, as she calls them 'my babies'. Thus, similarly to Lena, the experience of epiphany became a turning point with a quality of a positive change in professional life.

The court, my true love

The case of Daria before a critical point is somehow different. After her university graduation with specialty of Polish philologist, she would teach Polish for several years in higher grades.

I enjoyed my job, for literature has remained my true passion. However, I observed that lots of children missed classes and did not learn hard. Then, I realized that in our school there were plenty of children coming from pathological families, inefficient in terms of proper upbringing. I would also try to help them in some ways, but I knew it was not enough. Well, what could I do? A regular thinking of these children often gave me sleepless nights.

It may seem that Daria working as a Polish teacher would feel certain satisfaction from her practiced profession, but she was lacking of her feeling of perpetration, so much essential for a true identification with her profession. At the same time, though, her inside concern about her pupil's matters turned out to be creative. It led her to take a decision of change, a change which revealed to be critical for her and her professional career.

Daria continues her story and mentions her new job offer, when she was tempted to become a probation officer in a district court:

It was like a revelation for me. I finally found a way to help those children. During the period I was working both as a Polish teacher and a probation officer. It was the latter profession which became vital for me. So, it was not about working with those talented, gifted children, but rather with those neglected, who simply couldn't cope with the lack of proper parenting. Although I was still a Polish teacher, with an unwavering love for literature, helping those in need became the essence of my life. To support those children and their families in finding suitable conditions, so that they could continue their education at home, to give their parents useful hints about how to work with those children and how to bring them up. That was the most important thing and remained such.

The critical event that appears in Daria's narration, somehow resembles the experience of epiphany mentioned by Jadwiga. Daria, due to her work in a court, also discovered her true vocation which turned out to be supporting those badly touched by fate. The woman highlights that the vocation was so intense that it lasts until today.

After I had retired, I still worked at school, in a part time, but I also stayed in a court. Today, I am simply one of the oldest probation officers in my court. However, I cannot quit and do nothing. I need to be active all the time. It is my inquisitive nature and curiosity to be blamed for. I simply cannot do nothing.

In case of Daria then, experiencing the above mentioned critical event, has become a long lasting decisional process leading to entering into an alternative activeness instead of the previous one. In spite of the fact that in the produced biographical story there appear two professional areas in which the subject would realize herself, the narration about her profession of a probation officer returns much more often. It may support the view that it could actually be the turning point in the teacher's life.

The above statements from the narration might suggest that Daria is a classic example of a teacher – activist. Among her leading qualities, the head ones are ambition, creativity and initiative, which she highly stresses in her story.

In the next part of the narration, while telling about her commitment to work, she reminds (as Lena and Jadwiga did) that a profession of a probation officer demanded from her an additional education (especially the knowledge of regulations) which was driven by specificity of her profession.

I try to learn throughout my life – she adds.

Her dedication to social work affected Daria's private life as well. The duties of a probation officer would always take her much time, which resulted in a negligence of home duties. Her children became independent long time ago, though her husband still accuses her of devoting too little time for the household. The woman claims however, that she simply cannot resign from work, since the court has become the essence of her life. Thus, their marriage relationship became loose and Daria notices that they have been different than before for a long time. From the subject's narration we may conclude that making her decision on social work, was a remedy for monotony which appeared in their marriage. Admittedly, Daria does not mention it straightforward, then there emerges a certain coverage and the narrator implies how difficult problem it is for her and uncomfortable matter to be discussed. However, the analysis of the narration regarding family matters leads us to a conclusion that Daria is simply not emotionally attached to her husband.

The respondent interprets her professional life as extremely successful and mentions that if she were to live it on once again, she wouldn't change anything. Though, after a while she adds:

But... maybe if I were to choose once again I would choose pedagogy or resocialization, even though my true love is literature, philology, but certainly not as my head subject.

It follows from the above, that her profession as a probation officer was a priority in her whole professional career, and even turned out to be much more important than family life, that is why the woman devoted herself to her job unreservedly. Thus, also in this instance, experiencing epiphany appears as a positive change in professional life, although as far as Daria is concerned, it took a heavy toll on her family life.

A contrastive comparison of the cases

From every individual narration, which appeared in the courses of professional life, we managed to detect some similarities that allow us to produce certain generalizations.

Above all, the above experiences of epiphany led to somehow unexpected, though certainly positive change in professional life of each

teacher. The transformation enabled them to change their life, which F. Schutze names as a "biographical metamorphosis"¹²⁵. The above incidents of epiphany became a pendulum for any changes in the field of professional development, and education emerged as a direct outcome of this development. All three teachers highlight their enormous effort put in their workbench and themselves, in order to master the area they got involved in. My narrators then, could be described as persons who improve themselves, who undertake constant training of themselves and seeking for new knowledge. Their professional development as such, has become a totally conscious process.

One shared feature of the above cases is a fact that all of the subjects were fascinated with an area which seemed to be totally unknown for them, or even – as in Lena's and Jadwiga's case – of minor interest, and which later became their professional choice.

Also, very important critical events which have a major impact on professional life, are successes and failures. In the above cases, all three teachers reached their pedagogical success, and now, after having finished their professional stage, still feel satisfied with their work. Reaching their success, though, required much help of different measures and through taking different paths.

Teacher's profession is a specific, difficult job, demanding much dedication, as well as proper social relations. In his own environment, every teacher needs social support, favorable surroundings, an encouragement from his superiors. It seems, though, that all interlocutors have experienced all the above elements in their professional career. It is Lena who particularly highlights this aspect, for the favor and transparent endorsement exposed by her superior, let her overcome her rough beginnings in the field of her new profession. Such a support seems absolutely needful for a proper functioning of every teacher, legitimizing his work. It is also very decisive for gaining a professional success which is mentioned by the narrators.

In order to make one's professional a satisfactory one, a proper balance between the professional and private life has a particular meaning. Therefore, one important social context which simply emerged from the narra-

¹²⁵ K. Kaźmierska, *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, w: *Biografia a tożsamość narodowa: praca zbiorowa*, M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), Łódź 1996, s. 43.

tions was family. In case of my interlocutor, we may observe a difference in this field. For some people, family remains an important matter from the point of view of social support it may produce, but sometimes people take on different functions and jobs to have a springboard for every-day reality, and they realize themselves mainly through their profession, as in Daria's case.

Conclusions

My use of own research let me extract the experiences of epiphany from professional biographies and comprehending their social context of activity.

The analysis of the above results leads to a certain conclusion, that the events of epiphany are characterized by their sudden course, very often unexpected and tumultuous, which frequently results in fundamental changes in individual's life. Therefore, to reach epiphany, a change is needed.

This change would not only apply to one's life path in a context of its objectives. It is also about changes of identity, which was indicated by my interlocutors who claimed that after their own experience they turned into new men. They simply acquired new values, evaluating life from a different perspective and excavating new possibilities in teacher's profession. It may also result in discovering one's new exceptional skills or even vocation in relation to a particular area.

Selecting specific types of teachers during the course of the narrations, let us formulate a further conclusion that experiencing epiphany would produce a higher motivation for any transgressive and creative activity. Yet whether it will cause a strong engagement into one's work and other life activities (as it happened with my interlocutors), depends largely on several factors, also of personal nature. It may seem, though, that the above mentioned change (which is an inevitable element of epiphany), does not have to be a positive incident at all, as in our narrations, in order to motivate an individual to his development and creative activity. Here, I would like to refer to the events of epiphany from Beethoven's life, when this notable composer realized about his deafness, which was also his own tragedy. Notwithstanding his plunge into depression in the beginning, he has soon accepted his disability, having created great and timeless compositions for tens of years (Szmidt, 2012, p. 76). Beethoven's case is a perfect demonstra-

tion of how the experience of epiphany, even though it is a tragic episode, may become a vital factor of one's developmental changes.

This conducted research met a great interest of the participants of biographical exercise. A part of them would claim that the exercise appeared as a form of "catharsis". It let them share their own memories, free emotions, but also realize the value of critical events for their professional career and also to evaluate the extent of having them used in relation to build up one's life path. We confirmed then a concept of G. Rosenthal, who claims that „running a biographical-narrative type of interview is a kind of psychological intervention¹²⁶".

2. Nauczyciele wobec przyszłej emerytury

Teachers towards their future retirement

Streszczenie:

Artykuł ma na celu przedstawienie refleksji nauczycieli czynnych zawodowo nad swoją przyszłością emerytalną. Badania dotyczyły wieku przechodzenia na emeryturę, sposobów adaptacji do emerytury w aspekcie trzech obszarów: aktywności, sytuacji materialnej oraz spełnienia marzeń i potrzeb. W badaniach wzięło udział 260 nauczycieli z województwa kujawsko-pomorskiego. Metodę badawczą stanowił sondaż diagnostyczny z techniką ankiety.

Słowa kluczowe: nauczyciel, emerytura, adaptacja do procesu starzenia się

Summary

The article aims at presenting the reflections of active teachers concerning their future retirement period. The research embraced the age of retiring, the ways of adjustment to retirement in the aspect of three fields:

¹²⁶ G. Rosenthal, *The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling*, „Qualitative Inquiry” 2003, Vol. 9, No 6, s. 918.

activity, one's financial situation and fulfilling dreams and needs. In the research took part 260 teachers from the Cuiavian-Pomeranian Province. The research was based upon a diagnostic poll method with a survey technique.

Key Words: teacher, pension, one's adjustment to the process of ageing

Wprowadzenie

Na zawód nauczyciela warto spojrzeć w kontekście specyfiki i wielowymiarowości jego pracy. Z jednej strony oczekuje się od niego spełnienia poważnych zadań w stosunku do ucznia, jego rodziców i społeczeństwa, gdyż powinien być promotorem dokonujących się zmian (co wymaga stałego rozwoju zawodowego), orędownikiem demokracji, humanizmu, tolerancji, osobą odpowiedzialną za jakość naszego życia i przyszłych pokoleń. Z drugiej strony nauczyciel zmagają się z nieadekwatnością rozwiązań edukacyjnych względem oczekiwań społecznych i wyzwani edukacyjnych stawianych przed szkołą. Przemiany społeczne, nieustanne zmiany spowodowane kolejnymi nieudanymi reformami oświatowymi piętrzą trudności w pracy pedagogicznej. Taki stan rzeczy nie sprzyja zachowaniu autonomii w działaniu i uzyskaniu poczucia skuteczności zawodowej. Zgodnie z koncepcją Alberta Bandury poczucie skuteczności zawodowej (*ang. self-efficacy*), jako konstrukt psychologiczny, wywodzący się z teorii uczenia się społecznego, oznacza przekonanie nauczyciela o możliwości takiego kierowania swoim zachowaniem, aby osiągnąć cele wytyczone w pracy edukacyjnej, móc kontrolować zdarzenia, oddziaływać na sytuacje życiowe i motywację wychowanków, a także odnosić sukcesy dydaktyczno-wychowawcze¹²⁷. Czy jednak zawsze nauczyciel ma ku temu szanse? Zdaniem niektórych badaczy istnieją sytuacje, które obniżają ten poziom skuteczności. Christopher Day wymienia następujące: przeciążenie obowiązkami, niski status materialny, izolacja zawodowa, poczucie bezsilności, niepewność, wyobcowanie, niskie morale, zbyt wysoki i stały poziom stresu, który może stać się przyczyną wypalenia zawodowego¹²⁸. Dodatkowo, mimo iż wyniki badań CBOS-u wykazały, że nauczyciele znajdują się w siódemce

¹²⁷ A. Bandura, *Human agency in social cognitive theory*, „American Psychologist” 1989, nr 44, s. 1175–1184.

¹²⁸ C. Day, *Nauczyciel z pasją. Jak zachować entuzjazm i zaangażowanie w pracy*, przeł. T. Kościuczuk, Gdańsk 2008, s. 96–97.

zawodów cieszących się największym uznaniem społecznym¹²⁹, sami zainteresowani nie odczuwają tego uznania na co dzień. Badania Instytutu Badań Edukacyjnych wykazały, że, choć 90% nauczycieli lubi swoją pracę, to jednak aż 60% z nich jest przeświadczonych o niskim prestiżu społecznym tego zawodu (m.in. 40% pisze o braku autorytetu u uczniów i ich rodziców) oraz o niskim statusie ekonomicznym¹³⁰. Poza tym trzeba wziąć pod uwagę, że nauczyciel podlega stałej kontroli ze strony różnych podmiotów, które dodatkowo nakładają na niego liczne obowiązki i czynią biernym wykonawcą narzuconych odgórnie działań. Taka sytuacja powoduje stan ciągłego zagrożenia i braku poczucia bezpieczeństwa.

Zmagania z licznymi przeciwnościami i powinnościami roli nauczyciela czyni ten zawód niezwykle trudnym, powodując z biegiem lat liczne konsekwencje w postaci chorób zawodowych, utraty sił wskutek przeciążenia obowiązkami czy nawet wypalenia zawodowego. Jest to profesja specyficzna, która wymagałaby skrócenia czasu pracy i możliwości wcześniejszego przejścia na emeryturę.

Niestety, praca w zawodzie nauczyciela uległa wydłużeniu, wbrew założeniom Ustawy – Karty Nauczyciela z 1982 roku, wskutek licznych reform emerytalnych.

Wiele emocji wzbudzał i nadal wzbudza wiek przechodzenia na emeryturę. Jest on bowiem jednym z najważniejszych parametrów każdego systemu emerytalnego. Po 1980 roku podlegał on licznym ewolucjom.

Artykuł 88. ustawy z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela, gwarantował nauczycielom zachowanie pełnego prawa do emerytury po 30 latach pracy, bez względu na wiek. Wymogiem był 30-letni okres zatrudnienia, w tym 20 lat pracy wykonywanej w szczególnym charakterze (praca nauczycielska tzw. „praca przy tablicy”), a dla nauczycieli pracujących w placówkach specjalnych, a także w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich, staż wynosił 25 lat, w tym 20 lat pracy w szczególnym charakterze, w szkolnictwie specjalnym¹³¹. Przepisy w trakcie pracy nauczyciela uległy zmianie. Przyczyniła się do tego także zmiana sytuacji demograficznej i gospodarczej. Od stycznia 1999 roku

¹²⁹ Fundacja CBOS, *Raport: Prestiż zawodów*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2013, nr 164 [dostęp 23.08.2014].

¹³⁰ Instytut Badań Edukacyjnych, *Pozycja społeczno-zawodowa nauczycieli*, Raport z badań, Warszawa 2015.

¹³¹ Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela, art. 88, Dz. U. 1982, nr 3, poz. 19.

weszła w życie nowa, kompleksowa ustawa, w ramach której wprowadzono projekt „Bezpieczeństwo dzięki różnorodności”. Zakładał on między innymi likwidację przywilejów branżowych, aby ujednoczyć system dla wszystkich grup zawodowych. Objął także nauczycieli już pracujących i z różnym stażem. Zachowanie prawa do emerytury bez względu na wiek, dotyczyło i nadal dotyczy tylko nauczycieli urodzonych po dniu 31 grudnia 1948 roku, a przed dniem 1 stycznia 1969 roku, jeśli do 31 grudnia 2006 roku nauczyciel udowodnił spełnienie wyżej omówionych kryteriów z artykułu 88. Karty Nauczyciela¹³². Okres ten dwukrotnie przedłużano aż do ostatecznego terminu upływającego z końcem 2008 roku.

Po wyborach parlamentarnych w 2011 roku pojawiły się zapowiedzi partii rządzącej dotyczące podwyższenia i zrównania wieku emerytalnego do 67 lat. Sejm i Senat przyjął nowelizację ustawy w 2012 roku, w której założono stopniowe wydłużanie wieku emerytalnego do 67. roku życia, bez względu na płeć czy charakter pracy, począwszy od 1 stycznia 2013 roku. Objęto nim kobiety urodzone od 1953 roku i mężczyzn od 1949 roku. Wzięto jednak pod uwagę staż pracy – dla osób z dłuższym stażem przewidziano krótszy okres zatrudnienia, zależny od roku i kwartału urodzenia¹³³, co obowiązywało do końca września 2017 roku. Nic dziwnego, że wywołało to liczne protesty i spowodowało rozgoryczenie wielu nauczycieli, którym zabrakło czasami tylko roku czy dwóch do przejścia na emeryturę.

Ustawa z 16 listopada 2016 roku o zmianie ustawy o emeryturach i rentach wprowadziła od 1 października 2017 roku nowe przepisy przechodzenia na emeryturę, zrównujące nauczycieli z innymi grupami zawodowymi, to jest staż 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn¹³⁴. Badania CBOS-u wykazały aprobatę większości Polaków (78%) dla obniżenia wieku emerytalnego¹³⁵.

¹³² Ustawa z 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, obowiązująca od 1 stycznia 1999 roku, Dz. U. 1998, nr 162, poz. 1118.

¹³³ Ustawa z dnia 11 maja 2012 r. o zmianie ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 6 czerwca 2012 r., poz. 637.

¹³⁴ Ustawa z 16 listopada 2016 r. o zmianie ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, Dz. U. 2017, poz. 38.

¹³⁵ Fundacja CBOS, *Raport: Przed obniżeniem wieku emerytalnego: jak zatrzymać Polaków na rynku pracy*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2017, nr 67 [dostęp 21.08.2018].

Biorąc jednak pod uwagę szczególny charakter pracy w zawodzie nauczyciela jest to i tak niezwykle długi okres pracy i wielu nauczycieli nie jest w stanie poradzić sobie z deficytem zdrowia, zmęczenia psychofizycznego czy wypalenia zawodowego. Dlatego wielu z nich, mając długi staż pracy i spełniając warunki określone ustawą z 22 maja 2009 roku, często przechodzi na nauczycielskie świadczenie kompensacyjne, wypłacane do momentu uzyskania wymaganego wieku emerytalnego¹³⁶. Należy jednak wziąć pod uwagę, że jest ono stosunkowo niskie i zapewnia tylko zaspokojenie podstawowych potrzeb. Wielu nauczycieli woli jednak mniejsze dochody niż dalszą, niepewną pracę w oświacie, podlegającą nieustannym i często fatalnym w skutkach reformom. Świadczy o tym fakt, że liczba nauczycieli pobierających to świadczenie stale ulega zwiększeniu: według danych ZUS-u z 2019 roku niemal 12 tysięcy nauczycieli przebywa na świadczeniu kompensacyjnym, podczas gdy w 2013 roku liczba ta wynosiła 4,5 tysiąca¹³⁷.

Warto zatem przyrzeć się bliżej opiniom związanym z emeryturą formułowanym przez nauczycieli, ponieważ osobliwości finału ich pracy zawodowej zasługują na szczególną refleksję badawczą.

Założenia metodologiczne badań własnych

Celem prowadzonych badań było poznanie opinii nauczycieli w obecnej roli zawodowej na temat swojej przyszłości w wieku emerytalnym.

Badania zostały przeprowadzone w latach 2018–2019 w województwie kujawsko-pomorskim, w powiatach: toruńskim, włocławskim i sępoleńskim. W badaniach wzięło udział 260 nauczycieli czynnych zawodowo, zarówno tych, którzy rozpoczynają swoją karierę w zawodzie, jaki i tych, którzy ją kończą.

Problem główny niniejszych badań przybrał następującą postać:

Czy i w jakim stopniu nauczyciele będący w roli zawodowej mają perspektywiczne podejście do swojej przyszłej emerytury?

Z problemu głównego wyłonily się następujące pytania szczegółowe:

¹³⁶ Ustawa z 22 maja 2009 r. o nauczycielskich świadczeniach kompensacyjnych, Dz. U. nr 97, poz. 800 ze zmianami.

¹³⁷ Dziennik Gazeta Prawna, *Świadczenia prawne dla nauczycieli*, Internet, <https://serwis.gazetaprawna.pl/emerytury-i-renty/artykuly/1437920,swiadczenia-kompensacyjne-dla-nauczycieli.html> [dostęp: 4.11.2019].

1. Jak nauczyciele oceniają reformę emerytalną wprowadzoną ustawą z 17 grudnia 1998 roku o emeryturach i rentach z FUS-u w aspekcie wieku przechodzenia na emeryturę, po zrównaniu ich okresu pracy zawodowej z pozostałymi grupami zawodowymi?
2. Jakie są wyobrażenia i oczekiwania badanych związane z przyszłością w wieku emerytalnym?
3. Czy wiek i staż pracy nauczycieli determinują jakość wyobrażeń o wieku emerytalnym?

Do przeprowadzenia badań posłużono się podejściem ilościowym, związanym z badaniem opinii, wykorzystując sondaż diagnostyczny z techniką ankiety. Jako narzędzie badawcze skonstruowano kwestionariusz ankiety, jednolity dla wszystkich badanych.

Przedstawiając wyniki badań, zastosowano analizę czynnikową, przyjmując jako najważniejszy czynnik różnicujący przede wszystkim wiek i staż pracy, ale zbadano także stopień awansu zawodowego, środowisko pracy nauczycieli (miasto, wieś) i typ placówki (szkoły, przedszkola). Taki dobór czynników gwarantuje możliwie zróżnicowane przestrzenie doświadczeń, ale jednocześnie pozwoli stworzyć w miarę uporządkowaną całość, umieszczając badania nauczycieli w określonym typie i szczeblu kształcenia.

Analiza wyników badań

Zbadana grupa społeczna jest zróżnicowana pod względem cech społeczno-demograficznych, takich jak płeć, wiek, staż pracy czy środowisko, w którym pracują (tabela nr 1). Wszystkich ich spaja jednak wyodrębniona przez Carla Mannheima przestrzeń koniunktywnego doświadczenia. Wspólnota doświadczeń, która wykształca się w praktyce działania, będąca habitusem tej praktyki, stanowi formę wiedzy ateoretycznej¹³⁸. Mimo że badani pracują w różnych typach placówek i różnych środowiskach lokalnych, to jednak łączy ich fakt, że wykonują profesję nauczyciela, a zatem podzielają wspólne cele, zasady i doświadczenia w tym zawodzie. Oczywiście nie będą to identyczne przeżycia, ale spaja ich podobna struktura doświadczeń.

¹³⁸ Tamże, s. 22–23.

Tabela 1. Struktura społeczno-demograficzna badanych nauczycieli (N=260)

L.p.	Właściwości osobowe badanych	Liczba badanych	Wartość %
1.	Płeć a) kobieta b) mężczyzna	230 30	88,5 11,5
2.	Wiek a) do 25 lat b) 26–30 lat c) 31–40 lat d) 41–50 lat e) 51–55 lat f) powyżej 55 lat	12 32 78 72 37 29	4,6 12,3 30,0 27,7 14,2 11,2
3.	Staż pracy a) 1–5 lat b) 6–10 lat c) 11–20 lat d) 21–29 lat e) 30 lat i powyżej	38 41 77 31 73	14,6 15,8 29,6 11,9 28,1
4.	Stopień awansu zawodowego a) stażysta b) kontraktowy c) mianowany d) dyplomowany	21 43 79 117	8,1 16,5 30,4 45,0
5.	Miejsce pracy a) miasto b) wieś	206 54	79,2 20,8
6.	Szczebel kształcenia a) przedszkole b) szkoła podstawowa, w tym: klasy I–III klasy IV–VIII pedagog szkolny c) szkoła ponadgimnazjalna	43 180 43 136 1 37	16,5 69,2 14,3

Zawód nauczyciela jest profesją silnie sfeminizowaną, zatem nie dziwi fakt, że niemal 89% badanych to kobiety. Według Raportu o Stanie Oświaty, przygotowanego przez Instytut Badań Edukacyjnych w 2013 roku, 82,3% nauczycieli to kobiety. Taka tendencja utrzymuje się od kilkadziesiątu lat¹³⁹.

Najbardziej liczną grupę badanych (30%) stanowią nauczyciele między 31. a 40. rokiem życia, najmniej liczną (niespełna 5%) najmłodszy nauczyciele do 25. roku życia.

¹³⁹ Instytut Badań Edukacyjnych, *Liczą się nauczyciele. Raport o stanie edukacji 2013*, Warszawa 2014, s. 41.

W zakresie stażu pracy dominują pedagodzy pracujący od 11 do 20 lat, stanowiąc niemal 30%, ale na drugim miejscu plasują się z niewiele mniejszą liczbą wskazań pedagodzy najstarsi stażem, pracujący 30 i więcej lat.

Prawie połowę badanych stanowią nauczyciele ze stopniem awansu zawodowego w randze dyplomowanego. Wydaje się, że jest to prestiżowy stopień, który sugeruje, że nauczyciel uzyskał mistrzostwo w zawodzie. Status ten jednak nieco się spopularyzował, a w wielu placówkach dyplomowani stanowią większość.

Niemal 80% badanych nauczycieli pracuje w szkołach miejskich, przede wszystkim w szkołach podstawowych, zwłaszcza na drugim szczeblu kształcenia.

Wyniki badań wykazały, że nauczyciele lubią swój zawód, na co wskazało 83,7% badanych, z których większość deklaruje powołanie do pracy z dziećmi. Jednocześnie wielu nauczycieli podkreśla, że polska edukacja działa w warunkach ustawicznych reform oraz często nieprzemyślanych i narzucanych przez MEN eksperymentów, które powodują coraz większą zapaść oświatową, co z kolei zniechęca ich do dalszej pracy. Pozostali, nie identyfikujący się z zawodem, także podkreślają chaos w oświacie, coraz gorsze warunki w pracy, a wielu z nich myśli o zmianie zawodu.

W pytaniu otwartym poproszono nauczycieli o ocenę wspomnianej ustawy emerytalnej w zakresie wieku przechodzenia na emeryturę, na podstawie której zostali zrównani wiekiem z innymi grupami zawodowymi.

Tabela 2. Ocena wieku przechodzenia na emeryturę według ostatniej reformy emerytalnej (N= 260)

Kategorie odpowiedzi	Liczba badanych	Wartość %
1. Pozytywna	17	6,5
2. Negatywna	217	83,5
3. Nie ma znaczenia	11	4,2
4. Nie wiem	15	5,8
Razem	260	100,0

Zdecydowanie najwięcej wskazań, ponad 83%, dotyczyło oceny negatywnej. Niemal połowa starszych nauczycieli, legitymująca się 20-letnim stażem i wyższym, pisała, że czuje się oszukana przez państwo. Są to osoby, którym na początku podjęcia pracy zawodowej, w myśl Ustawy

– Karta Nauczyciela z 1982 roku, obiecywano odejście na emeryturę po 30 latach pracy, bez względu na wiek. Nie dziwi zatem ich rozgoryczenie. Oto najciekawsze wypowiedzi:

Uważam za niezgodne z prawem podniesienie mojego wieku emerytalnego w trakcie trwania zawartej przeze mnie umowy o pracę. Nie powinno się zmieniać na niekorzyść pracownika warunków pracy w stosunku do ustalonej wcześniej umowy (kobieta, 25-letni staż pracy, szkoła podstawowa, II szczebel kształcenia).

Decydując się na wykonywanie tego zawodu, byłam pewna, że przejdę na emeryturę po 30 latach pracy. Odebrano mi ten przywilej! Prawo zadziało wstecz. Czuję się oszukana (kobieta, 35-letni staż pracy, szkoła podstawowa, I szczebel kształcenia).

Bardzo mi się to nie podoba. Jestem oszukana. Nie w każdym zawodzie da się pracować do 60-tki. To jest zawód wymagający szczególnego zdrowia psychicznego i fizycznego (kobieta, 35-letni staż pracy, przedszkole).

Jest to nieznamość specyfiki zawodu przez ludzi rządzących (mężczyzna, 23-letni staż pracy, liceum).

Niektóre wypowiedzi wskazywały na niesprawiedliwe traktowanie nauczycieli względem innych grup zawodowych, np. służb mundurowych:

Jestem rozczarowana zmianami emerytalnymi. Podejmując pracę 31 lat temu byłam przekonana o możliwości przejścia na emeryturę po 30 latach, bez względu na wiek. Dlaczego wojsku i policji zostawiono taką możliwość? (kobieta, 31-letni staż pracy, szkoła podstawowa, II szczebel kształcenia).

Uważam, że zawód nauczyciela powinien być traktowany jak służby mundurowe co do wieku przechodzenia na emeryturę (kobieta, 21-letni staż pracy, szkoła podstawowa, II szczebel kształcenia).

Wiele wypowiedzi dotyczyło także specyfiki nauczanego przedmiotu, np.:

Biorąc pod uwagę, że jestem nauczycielem wychowania fizycznego, nie wyobrażam sobie w wieku 60 lat być „wzorem sportowca” dla uczniów (kobieta, 25-letni staż pracy, szkoła podstawowa, II szczebel kształcenia).

Uważam, że to krzywdzące szczególnie dla tych nauczycieli, którzy pracują z dziećmi ze specyficznymi trudnościami w nauce i do niedawna mogli przejść na emeryturę po 25 latach pracy (kobieta, 20-letni staż pracy, szkoła podstawowa, kształcenie specjalne).

Uważam, że nauczyciele powinni mieć możliwość wcześniejszego odchodzenia na emeryturę, ale nie powinni być do tego zmuszani. Nie każdy nauczyciel w wieku 60 lat nadaje się jeszcze do pracy z małymi dziećmi, np. w przedszkolu (kobieta, 22-letni staż pracy, przedszkole).

Badania wykazały, że nie tylko starsi nauczyciele z dużym stażem, są negatywnie nastawieni do pracy w zawodzie pedagoga do 60./65. roku życia. Okazuje się, że wszyscy najmłodszy nauczyciele, w grupie wiekowej do 25 lat, są przerażeni perspektywą tak długiej pracy. Chyba nie wynika to jednak z reformy wieku emerytalnego, gdyż wszyscy przyszli do pracy już na nowych zasadach, ale z rozpoznania samej specyfiki zawodu. Wyobrażenia studentów studiów nauczycielskich są często wyidealizowane i urealniamy się dopiero po podjęciu pracy w tym zawodzie po studiach. Niewielka liczba godzin praktyk nie jest w stanie przygotować ich do bezkolizyjnego wejścia w skomplikowany i różnorodny świat edukacji. Trzeba się go „uczyć” i doświadczać przez wiele lat. Nauczyciel przychodzi zatem do pracy z wiedzą w zasadzie teoretyczną, zdobytą w toku studiów, która często nie przystaje do warunków danej placówki. Kiedy jednak młodzi ludzie na dobre wejść do środowiska pedagogicznego, zaczynają dostrzegać złożoność i liczne problemy tego zawodu, co u niektórych powoduje zniechęcenie.

Druga grupa nauczycieli, która stanowi 6,5% badanej grupy, wskazała pozytywne aspekty wydłużenia czasu pracy. Badani akcentują przede wszystkim, że bardzo kochają swój zawód, będący dla nich źródłem radości i spełnienia. Niektórzy podkreślali, że wydłużenie czasu pracy pozwala im być dłużej aktywnym, zdejmując z nich widmo emerytury, która kojarzy im się z wyłączeniem ze środowiska i zepchnięciem na margines społeczny. Niebagatelny okazuje się dla niektórych wzrost wysokości emerytury, w związku z dłuższym stażem pracy. Jedna osoba wskazała na fakt, że jest to sprawiedliwe w stosunku do innych grup zawodowych.

Nauczyciele wypowiedzieli się także o konsekwencjach zmiany wieku emerytalnego. Ponad 84% widzi tylko negatywne aspekty wydłużenia czasu pracy nauczycieli. Wśród nich ponad 1/3 badanych mówi o wypaleniu zawodowym, ale także o problemach zdrowotnych, utracie zapału do

pracy i spadku produktywności, a w stosunku do uczniów 20% nauczycieli wskazuje na zbyt duże różnice pokoleniowe, ale także mniejsze zaangażowanie w wykonywaniu obowiązków spowodowane wiekiem i chorobami czy przestarzałe metody kształcenia. Niespełna 16% badanych, nawet wśród nauczycieli, którzy negatywnie oceniają reformę emerytalną, dostrzega pewne plusy podwyższenia wieku emerytalnego, wśród których największa liczba wskazań dotyczyła faktu, iż dłużej pozostaje się aktywnym w zawodzie.

Generalnie wielu badanych nauczycieli chciałoby móc wcześniej odejść na emeryturę. Wyrażają obawy, że nie dadzą rady pracować do 60./65. roku życia w tak specyficznym zawodzie i przy obciążeniach związanych z ciągłymi, niekończącymi się reformami oświaty, które powodują brak poczucia bezpieczeństwa. Wyniki badań są zgodne z podobnymi badaniami prowadzonymi wśród nauczycieli wcześniej¹⁴⁰.

W kontekście kolejnych badań dotyczących refleksji o przyszłości na emeryturze, zapytano respondentów czy myślą o przyszłej emeryturze. Kategoria ta dotyczy 74,6% badanych (194 osoby), u których pojawiają się myśli o swojej przyszłości emerytalnej.

Z badań wynika, że refleksje dotyczące przyszłości senioralnej zmieniają się wraz z wiekiem. Dało się zauważyć, że w kategorii nauczycieli młodszych, do 40. roku życia, z mniejszym stażem pracy od roku do 20 lat (122 osoby), aż 42% badanych nie myśli o przyszłej emeryturze. Z kolei w grupie starszej powyżej 40. roku życia, ze znacznie większym stażem pracy (138 osób), zaledwie 10,9% nie myśli o zakończeniu pracy, w tym wśród badanych powyżej 55. roku życia, nie ma żadnej osoby, która nie podejmowałaby refleksji o wieku emerytalnym.

W kontekście powyższego problemu zapytano nauczycieli jak wyobrażają sobie przyszłość na emeryturze. Wszystkie pytania miały charakter otwarty, aby dać badanym możliwość szerszej wypowiedzi. Zadaniem badanych nauczycieli była refleksja nad własną senioralną przyszłością, wyobrażenie siebie za kilkanaście czy kilkadziesiąt lat w trzech aspektach: aktywności życiowej, sytuacji materialnej i możliwości spełniania swoich marzeń i potrzeb.

¹⁴⁰ Por.: D. Chętkowski, *Nauczyciele liczą ile do emerytury*, Internet, <https://www.chetkowski.blog.polityka.pl> [publikacja: 28.06.2019, dostęp: 24.08.2019].

Według O. Czerniawskiej osoby kończące pracę zawodową przyjmują określone formy aktywności lub bezczynności. Autorka wyróżnia następujące style życia na emeryturze:

- całkowita bierność, izolacja od otoczenia, przyjęcie tzw. postawy „bujanego fotela”, niekiedy spowodowanej chorobą;
- styl aktywny ruchowo (np. aktywność fizyczna, uprawa ogródka);
- styl aktywny społecznie (udział w organizacjach, stowarzyszeniach, wolontariat);
- styl domocentryczny skupiony na życiu rodzinnym (często pomoc w opiece nad wnukami);
- styl pobożny akcentujący udział w różnych inicjatywach religijnych (organizacje kościelne, pielgrzymki);
- styl edukacyjny, przejawiający się uczestnictwem w różnych formach edukacji (np. uniwersytetach trzeciego wieku)¹⁴¹.

Dla porównania warto dodać, że badania CBOS-u z 2012 roku wskazały na identyfikacje pozytywne w zakresie pierwszego obszaru badań, czyli aktywności. Zaledwie 1/4 badanych emerytów w Polsce poświęca czas na swoje hobby, uczestnictwo w kulturze, wolontariat, zwiedzanie świata i korzystanie z nowoczesnych technologii (Internet). W dodatku do tej grupy należą najmłodszy emeryci, najlepiej wykształceni, z dobrą pozycją materialną¹⁴².

Wyobrażenia o aktywności na emeryturze przyniosły refleksje w postaci wyszczególnienia wielu jej form.

Tabela 4. Wizja przyszłości na emeryturze w kontekście aktywności, w opinii nauczycieli (N=260)

Kategorie odpowiedzi	Liczba odpowiedzi	Wartość %
1. Zaangażowanie w życie społeczne, udział w organizacjach (UTW)	81	30,6
2. Aktywność fizyczna	18	6,8
3. Wolontariat, działalność charytatywna	9	3,4
4. Wychowanie wnuków, pomoc dzieciom	19	7,2
5. Dalsza praca w mniejszym wymiarze godzin	11	4,2

¹⁴¹ O. Czerniawska (red.), *Style życia w starości*, Łódź 1998, s. 19–24.

¹⁴² Fundacja CBOS, *Sposoby spędzania...*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2012, nr 106.

6. Spotkania towarzyskie	14	5,3
7. Aktywność intelektualna	5	1,9
8. Nie myślę o emeryturze	5	1,9
9. Brak chęci do aktywności, tylko bierny odpoczynek	54	20,4
10. Nie doczekam emerytury	9	3,4
11. Brak odpowiedzi	40	15,1

Dane nie bilansują się do 100%, gdyż badani mogli napisać więcej kategorii odpowiedzi.

Jak widać w porównaniu z niewielkim odsetkiem ogółu aktywnych życiowo emerytów w Polsce, wyniki badań są budujące. Nauczyciele po zakończeniu pracy nie zamierzają zamykać się w domu i odcinać od świata. Niemal $\frac{1}{3}$ nauczycieli ma zamiar angażować się w życie społeczne po przejściu na emeryturę. Badani mieli na myśli przede wszystkim dalszą działalność i edukację w organizacjach senioralnych, np. uniwersytetach trzeciego wieku. Taką opcję zaznaczyło aż 45% nauczycieli z tej grupy (co ciekawe trzy osoby w wieku do 25 lat). Inne planowane aktywności to zaangażowanie w akcje lokalne, udział w inicjatywach kościelnych, a nawet zaangażowanie polityczne. Wielu badanych jednak zastrzegło, że aktywność będzie możliwa przy dobrym stanie zdrowia. Na problem zdrowotny zwracają uwagę przede wszystkim starsi nauczyciele, po 40. roku życia, którzy zaczynają odczuwać skutki pracy w zawodzie nauczyciela, natomiast w młodszej grupie ta kategoria pojawia się sporadycznie.

Do aktywności, choć w nieco innej formie, można także zaliczyć wiele z wyżej wymienionych kategorii: aktywność fizyczną, działalność charytatywną, dalszą pracę w zmniejszonej liczbie godzin, ale też wychowanie wnuków czy spotkania towarzyskie, a także aktywność intelektualną (nauka języków obcych, dalsze studia podyplomowe, kursy, a nawet napisanie książki). Kategorie pozytywne dotyczące aktywnego spędzania czasu na emeryturze dotyczą 59,4% badanych nauczycieli.

Zastanawia natomiast opcja braku chęci do aktywności, którą zadeklarowała ponad $\frac{1}{5}$ badanych. Dotyczy to przede wszystkim grup najstarszych, bowiem w grupie powyżej 50. roku życia na 66 badanych nauczycieli tylko 18 osób deklaruje chęć aktywności i zaangażowania w życie społeczne. Nauczyciele mają aktywność niejako wpisaną w zawód, zatem dziwi fakt, że aż tak duża liczba pedagogów myśli o biernym spędzaniu

czasu po zakończeniu pracy. Przypuszczam jednak, że jest to stan przejściowy. Staż pracy osób sięgający 30 i więcej lat powoduje, że odczuwają potrzebę odpoczynku na regenerację sił oraz uwolnienia od obowiązków. Ten fakt potwierdza choćby jedna z wypowiedzi:

Nie mam zamiaru być aktywna. Potrzebuję ciszy i świętego spokoju (kobieta, 30-letni staż pracy, pedagog szkolny).

Aktywność na emeryturze jest niezwykle ważna, aby ludzie mogli poradzić sobie z deficytami odczuwanymi w starości. Jest to również jeden z najważniejszych komponentów koncepcji pomyślnego starzenia się. Aktywność życiowa jest jedną z ważniejszych potrzeb wieku senioralnego. Stopień aktywności osoby starszej jest niejako wskaźnikiem jakości jej życia we wszystkich obszarach.

Spełniona potrzeba aktywności, czyli rzeczywiście podjęta aktywność, warunkuje zaspokojenie wszystkich potrzeb człowieka, zarówno biologicznych, jak i społecznych i kulturalnych(...), jest też warunkiem odgrywania ról społecznych, funkcjonowania w grupie, bycia w społeczeństwie¹⁴³.

Znacznie gorzej przedstawiają się wyniki badań dotyczące perspektywy sytuacji materialnej, która może czekać nauczycieli na emeryturze.

Tabela 5. Wizja przyszłości na emeryturze w kontekście sytuacji materialnej, w opinii nauczycieli (N=260)

Kategorie odpowiedzi	Liczba badanych	Wartość %
1. Zła sytuacja materialna	198	76,2
2. Stabilna sytuacja materialna	26	10,0
3. Bardzo dobra sytuacja materialna	1	0,4
4. Chcę mieć zapewnione dobre warunki życia	14	5,4
5. Brak odpowiedzi	21	8,0
Razem	260	100,0

Ponad $\frac{3}{4}$ respondentów podkreśla, że spodziewa się złej sytuacji materialnej, w tym 100% nauczycieli najmłodszych do 25. roku życia i 100%

¹⁴³ Z. Wiatrowski, I. Mandrzejewska-Smól, A. Aftański, *Pedagogika pracy...*, s. 382.

po 55. roku życia zaznaczyło, że na pewno będą się borykać z problemami finansowymi. Większość badanych z tej grupy podkreśla, że prawdopodobnie będzie ich stać tylko na opłacenie rachunków i zaspokojenie podstawowych potrzeb. Do tej grupy też można zaliczyć nauczycieli z postulatami życzeniowymi o stabilnej sytuacji finansowej, gdyż mają obawy, że na razie się na to nie zanosi. Część tych osób pisze, że nie wyobraża sobie życia z wysokością emerytury, jaką otrzymywałyby obecnie.

Zaledwie 10% nauczycieli nie obawia się problemów finansowych. Większość z tej grupy wskazała na dobrze zarabiającego współmałżonka, dzięki któremu ma ustabilizowaną sytuację teraz i w przyszłości. Tylko jedna osoba deklaruje doskonałą sytuację finansową, nie podając jednak jej uzasadnienia.

Jak widać zdecydowana większość podchodzi niezbyt optymistycznie do finansów na przyszłej emeryturze, a wiele osób pisało wprost, że boi się przyszłości emerytalnej. Wyniki badań są zbieżne z wynikami dotyczącymi całego społeczeństwa. Według CBOS-u przewidywania Polaków co do wysokości emerytur są pesymistyczne, a co czwarta kobieta i co piąty mężczyzna spodziewa się emerytury na poziomie nieprzekraczającym minimalnego świadczenia¹⁴⁴.

Wskutek wydłużenia życia ludzkiego i poprawy jego jakości, aktualnie „trzeci wiek” nie jest postrzegany jako okres stagnacji i biernego oczekiwania kresu, ale wręcz przeciwnie, jako kolejny etap aktywności. Wielu seniorów stara się go wypełnić, realizując wreszcie swoje marzenia, na które wcześniej, w związku z intensywnym życiem zawodowym i rodzinnym, nie było czasu. Ostatnie badanie dotyczyło wizji przyszłości w kontekście spełniania swoich marzeń.

Tabela 6. Wizja przyszłości na emeryturze w kontekście spełniania marzeń i potrzeb, w opinii nauczycieli (N=260)

Kategorie odpowiedzi	Liczba badanych	Wartość %
1. Rozwój zainteresowań i pasji	89	34,3
2. Odpoczynek fizyczny	12	4,6
3. Zbyt niskie dochody na spełnianie marzeń	120	46,2

¹⁴⁴ Fundacja CBOS, *Raport: Przed obniżeniem wieku...*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2017, nr 67.

4. Nie zdążę spełnić swoich marzeń, umrę wcześniej	12	4,6
5. Depresja i samotność	2	0,8
6. Brak odpowiedzi	29	11,1
Razem	260	100,0

Wyniki badania, dotyczącego sytuacji finansowej nauczycieli na emeryturze, idą w parze z obecnym. Ponad 46% badanych nie liczy na możliwość spełnienia marzeń, gdyż uzależnia ten fakt od sytuacji materialnej, pisząc, że prawdopodobnie nie będzie ich na to stać. Także negatywne, choć marginalne wskazania, są udziałem nauczycieli myślących o przedwczesnej śmierci czy czekającej na emeryturze samotności. Wiele osób uważa, że trzeba będzie przewartościować swoje marzenia, gdyż nie będzie możliwości ich spełnienia, a większość z nich *pozostanie w świecie marzeń* (kobieta, 10-letni staż, szkoła podstawowa, II szczebel kształcenia). Szczególnie pesymistycznie na sprawę spełniania marzeń i potrzeb patrzą nauczyciele pracujący 55 i więcej lat. Tylko troje z nich zamieszcza refleksje o swoich marzeniach na emeryturze, natomiast pozostali są zdania, że czeka ich wegetacja.

Ponad 34% nauczycieli ma jednak nadzieję na spełnianie swoich marzeń, mimo niskiej emerytury. Badani wskazują na możliwość rozwoju swoich pasji i zainteresowań, których do tej pory nie mogli zrealizować ze względu na ciągły brak czasu.

Tabela 7. Formy rozwijania pasji i zainteresowań na przyszłej emeryturze, w opinii nauczycieli (N=89)

Kategorie odpowiedzi	Liczba badanych	Wartość %
1. Podróże	54	60,7
2. Spędzanie czasu z rodziną	15	16,9
3. Udział w kulturze	9	10,1
4. Pasje artystyczne	4	4,5
5. Rekreacja	4	4,5
6. Dalsza praca	2	2,2
7. Budowa domu letniskowego	1	1,1
Razem	89	100,0

Niemal 61% z badanej grupy myśli o podróżach. Ze względu na ograniczone finanse, nauczyciele piszą przede wszystkim o podróżowaniu po Polsce. Tak liczny wybór tej formy zapewne spowodowany jest dużą aktywnością badanych, ciekawością świata i chęcią rozwoju intelektualnego. Prawie 17% badanych z kolei cieszy się, że będzie mogło spędzać wolny czas z rodziną, korzystając wspólnie z różnych form rozrywki. Szerszy udział w kulturze (kino, teatr, opera, czytelnictwo) deklaruje 10% badanych. Zaledwie kilkoro osób chce rozwinąć pasje artystyczne (malarstwo, rękodzieło artystyczne), poświęcić dużo czasu na rekreację (spacery, rower, fitness), dwie osoby piszą, że uszczęśliwi je tylko dalsza praca (w zmniejszonym etacie), a jedna marzy o zbudowaniu domku na działce.

Jak widać nauczyciele mają pomysły na spełnianie marzeń na emeryturze, a ich formy są różnorodne, choć większość nauczycieli uzależnia je od sytuacji materialnej.

Wnioski i postulaty

Powyższe wyniki badań nie napawają optymizmem. Zdecydowana większość nauczycieli, chociaż lubi swój zawód, chciałaby mieć możliwość pracowania krócej, z uwagi na specyficzny charakter pracy, powodujący problemy zdrowotne i wyczerpanie psychofizyczne.

Co do przyszłości emerytalnej ponad $\frac{3}{4}$ badanych nie ma złudzeń, podkreślając czekające ich problemy finansowe, które prawdopodobnie uniemożliwią im spełnianie marzeń po zakończeniu pracy. Optymizmem napawa fakt, że niemal 60% nauczycieli mimo wszystko wyraża gotowość do dalszego uczestnictwa w życiu społecznym, wskazując na różne formy aktywności.

Wydaje się, że wiek przechodzenia na emeryturę powinien być dla tej grupy zawodowej potraktowany w sposób bardziej elastyczny. O dacie przejścia na emeryturę w pewnym stopniu powinien decydować sam nauczyciel, uwzględniając swój stan zdrowia, zdolność do pracy czy potrzeby zawodu. Dzisiejsze świadczenie kompensacyjne obejmuje tylko niektórych pedagogów, stwarzając im możliwość zaspokojenia potrzeb na minimalnym poziomie. Potrzebna byłaby zatem ustawa bardziej elastycznie traktująca okres przejścia na emeryturę na godziwych warunkach, równocześnie zapewniająca osobom w pełni sił i z dużym doświadczeniem możliwość dalszego spełniania się w zawodzie, choć w mniejszym wymiarze godzin.

Przejście na emeryturę to także poważny problem w aspekcie przystosowania społecznego. Ta zmiana statusu jest szczególnie uciążliwa dla ludzi aktywnych w okresie kariery zawodowej, przedsiębiorczych, inwestujących we własny rozwój, a tacy przecież są nauczyciele. W literaturze gerontologicznej, w latach 60. pojawiło się nawet pojęcie śmierci społecznej na określenie emerytury¹⁴⁵. Chociaż wielu nauczycieli zapowiada aktywne życie po zakończeniu pracy, to pozostałe osoby wymagałyby jednak pomocy w odpowiednim przygotowaniu do zmienionych warunków życia, aby móc poradzić sobie z deficytami towarzyszącymi starzeniu się, co akcentuje choćby teoria wychowania do starości A. Kamińskiego¹⁴⁶. Potrzebne są zatem programy rządowe włączające nauczycieli-emerytów do odpowiednich form aktywności, aby nie popadli w wykluczenie społeczne.

Wiele zależy także od samych nauczycieli, przyjęcia przez nich odpowiedniej postawy wobec procesu starzenia się, aktywizacji życiowej i optymizmu wobec nowego etapu życia.

3. Akomodacja życiowa seniorów¹⁴⁷

Life accommodation of senior students from the Kujawsko– –Dobrzyński University of the Third Age

Streszczenie

Badania przeprowadzone wśród seniorów Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy WSHE we Włocławku dotyczyły ich postaw wobec emerytury i starości. Wyniki badań pozwalają stwierdzić, że jego słuchacze nastawieni są na aktywność społeczną i intelektualną, która rozwija ich osobowość, wypełnia czas i zapobiega izolacji społecz-

¹⁴⁵ A. Comfort, *Dlaczego...*, s. 131.

¹⁴⁶ A. Kamiński, *Wychowanie do starości...*, s. 359.

¹⁴⁷ Artykuł publikowany: R. Brzezińska, *Akomodacja życiowa seniorów*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2014, t. 38, z. 13, s. 93–104.

nej. Udział w zajęciach Uniwersytetu jest sposobem radzenia sobie z trudnym procesem adaptacji do emerytury i starości.

Słowa kluczowe: seniorzy, adaptacja do emerytury i starości, Kujawsko-Dobrzyński Uniwersytet Trzeciego Wieku

Summary

The research conducted among the seniors from Kujawsko-Dobrzyński University of The Third Age functioning at WSHE of Włocławek, regarded certain attitudes towards retirement and old age. The research results let us conclude that the students are highly concentrated on social and intellectual activeness, which develops their personality, fulfills their leisure time and prevents them from social alienation. Participating in the University classes is a certain way of handling a difficult process of adjustment to retirement and old age.

Key words: seniors, adjustment to retirement and old age, Kujawsko-Dobrzyński Univeristy of the Third Age

Życie ludzkie jako proces adaptacyjny

Całe życie człowieka jest nieustającym pasmem procesów adaptacyjnych. Pojęcie adaptacji pochodzi z języka łacińskiego i oznacza przystosowanie, dostosowanie, przysposobienie czegoś do aktualnej sytuacji, potrzeby, okoliczności, oczekiwań¹⁴⁸. Wraz z kolejnymi etapami życia pojawiają się nowe wyzwania adaptacyjne. W chwili przyjścia na świat dokonuje się u istoty ludzkiej rodzaj adaptacji biologicznej, jako przystosowania organizmu do nowego środowiska życia. Z chwilą kiedy człowiek zaczyna rozwijać uczucia społeczne i odczuwać potrzebę obcowania z innymi, a także kiedy osiągnie wiek edukacyjny (pójście do przedszkola, szkoły), pojawia się adaptacja społeczna. Wincenty Okoń określa ją jako proces uzyskiwania równowagi między potrzebami jednostki a warunkami otoczenia społecznego. Według Autora, to właśnie dzięki niej człowiek staje się coraz lepiej przygotowany do życia, które przynosi mu zadowolenie i sprawia, że jest wartościowe społecznie¹⁴⁹.

¹⁴⁸ T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2003, s. 24.

¹⁴⁹ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. 3, Warszawa 2001, s. 12.

Rozpoczęcie pracy lub jej zmiana stanowi kolejny rodzaj przystosowania. Adaptacja zawodowa „jest wieloaspektowym procesem opanowywania zadań zawodowych i dostosowywania się do sytuacji występujących w procesie pracy. (...). Proces adaptacji zawodowej polega z jednej strony na dostosowaniu się pracownika do oczekiwań, norm i wymogów zakładów pracy, z drugiej zaś – na uwzględnieniu przez pracodawcę potrzeb i aspiracji osób podejmujących pracę¹⁵⁰”.

Zakończenie pracy stanowi następny rodzaj przysposobienia się jednostki do nowej sytuacji życiowej, jaką jest przejście na emeryturę. Ten etap wydaje się jednym z najtrudniejszych życiowych zadań, któremu musi sprostać dorosły człowiek. Dla wielu osób stanowi moment przełomu w życiu. Adaptacja do emerytury wiąże się z koniecznością radzenia sobie z jej negatywnymi wyznacznikami, ponieważ okres ten jest czasem wielu zmian w aspekcie psychologicznym, społecznym, biologicznym, materialnym. Wyłączenie z pracy zawodowej, która stanowi główną rolę i wartość w życiu człowieka niekiedy powoduje jaskrawą zmianę statusu nie tylko zawodowego, ale i społecznego, gdyż w publicznym odbiorze funkcjonuje negatywny stereotyp człowieka starszego.

Przejście na emeryturę często traktowane jest jako umowny początek starości. Może to spowodować frustrację czy załamanie psychiczne. Dodatkowo pojawia się związane z wiekiem obniżenie sprawności i aktywności fizycznej, stopniowe osłabienie funkcji narządów ciała, często choroby. Ta zmiana statusu jest szczególnie uciążliwa dla ludzi aktywnych w okresie kariery zawodowej. Łagodzeniem skutków owej negatywnej zmiany wizerunku osoby starszej jest przyjęcie przez jednostkę odpowiedniej postawy wobec następnego etapu życia. Człowiek przechodzi zatem przez kolejny rodzaj przystosowania, tym razem będzie to adaptacja do starości.

Należy zaznaczyć, że dzisiejsi seniorzy znacznie różnią się od tych sprzed 30–40 lat. Dawny obraz babci siedzącej w bujanym fotelu i robiącej na drutach powoli odchodzi do lamusa. Współcześni dziadkowie korzystają z najnowszej technologii informacyjnej, prowadzą samochód, uczą się języków. Związane jest to z rozwojem cywilizacji, która niejako wymusza inny styl życia, ale także z wydłużeniem życia ludzkiego, a tym samym okresu starości. Prognozy demograficzne zakładają, że po 2020 roku w dalszym ciągu będzie występował spadek umieralności i syste-

¹⁵⁰ T. Pilch, *Encyklopedia...*, s. 27.

matyczny wzrost długości życia, co spowoduje gwałtowne starzenie się społeczeństw (w 2050 roku 2 miliardy ludzi na świecie będzie miało 60 i więcej lat)¹⁵¹.

Aktywna emerytura jest udziałem wielu osób, które podejmują różne formy zajęć w tym okresie, aby poradzić sobie z deficytami towarzyszącymi starości. Do podstawowych można zaliczyć:

- aktywność domowo-rodzinną (prowadzenie gospodarstwa, opieka nad domownikami),
- aktywność kulturalną (czytelnictwo, telewizja, udział w wydarzeniach i zajęciach proponowanych przez instytucje kultury),
- aktywność zawodową (jako kontynuację wcześniej wykonywanej pracy w mniejszym wymiarze godzin),
- aktywność społeczną (działania na rzecz innych, wolontariat),
- aktywność religijną (włączanie się w nurt życia parafii, pielgrzymki, uczestnictwo w nabożeństwach)¹⁵².

W związku z pogarszającym się zdrowiem, wielu seniorów przejawia także aktywność profilaktyczno-zdrowotną, która objawia się zwiększoną liczbą wizyt lekarskich, korzystaniem z zabiegów leczniczych i pobytach w ośrodkach sanatoryjnych.

Wśród form aktywności bardzo ważne miejsce zajmuje aktywność edukacyjna, pozwalająca sprostać procesowi adaptacji do starzenia się i starości. „Nowsze koncepcje psychologiczne i pedagogiczne podkreślają, że doskonalenie osobowości przez szeroko pojęte uczenie się jest nie tylko możliwe do późnej starości, ale wręcz wskazane w sytuacji szybko postępujących zmian cywilizacyjnych jako jeden z czynników rozwiązywania niektórych problemów tej generacji, ochrony przed marginalizacją społeczną i jako element profilaktyki procesu starzenia¹⁵³”.

Postawy seniorów wobec adaptacji do emerytury i starzenia się mogą przyjąć wiele form. Jest to przeżycie całkowicie indywidualne i uzależnione od różnych czynników, m.in. struktury osobowości, stosunku do pracy zawodowej, a także aktualnej sytuacji życiowej (warunki materialne, mieszkaniowe, zdrowotne, relacje w rodzinie)¹⁵⁴. Chcąc zbadać tę proble-

¹⁵¹ E. Trafiałek, *Żyj...*, s. 30.

¹⁵² G. Orzechowska, *Samooceana...*, s. 42.

¹⁵³ M. Pakuła, *Postawy osób starszych wobec edukacji*, Lublin 2010, s. 8.

¹⁵⁴ M. Susułowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989, s. 288.

matykę, przeprowadzono badania empiryczne wśród seniorów-słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku we Włocławku.

Postawy seniorów wobec emerytury – analiza wyników badań własnych

Badaniami objęto dziesięciu słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku działającego przy Wyższej Szkole Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku. Zostały one przeprowadzone w okresie od marca do maja 2013 roku, w trakcie prowadzonych przeze mnie cyklicznie warsztatów biograficznych pod hasłem „Aktywizacja społeczno-życiowa seniorów”.

Problemem głównym badań stało się następujące pytanie: Jakie postawy wobec emerytury i starości przyjęli badani seniorzy?

Z problemu głównego wyszczególniono problemy szczegółowe:

1. Jak seniorzy wspominają pierwszy okres po przejściu na emeryturę?

Jakie czynniki stały się stymulatorami i inhibitorami w procesie adaptacji do nowego etapu życia?

2. Czy istnieje związek między edukacją na UTW a adaptacją do emerytury i starości? Czy i w jakim stopniu udział w zajęciach pomógł starszym ludziom w przystosowaniu do zmienionej rzeczywistości?

Do prowadzenia badań zastosowano podejście jakościowe. Źródłem informacji stała się metoda biograficzna z autobiografią jako jej podstawowym materiałem. Zadaniem słuchaczy było przygotowanie pisemnej wypowiedzi, opisującej okres ich życia po przejściu na emeryturę, ale przed zapisaniem się na zajęcia UTW. Mieli też wypowiedzieć się jak zmieniło się ich życie po wstąpieniu w szeregi słuchaczy instytucji. Łącznie otrzymano dziesięć wypowiedzi, które poddano analizie. Pamiętnik zaklasyfikowano jako jeden z rodzajów narracji autobiografii reminiscencyjnej¹⁵⁵. Została ona potraktowana jako analiza tekstu – w tym wypadku opowiadania na temat fragmentu swojego życia.

Podczas analizy wypowiedzi autobiograficznych daje się zauważyć, że respondenci już w czasie schyłku pracy zawodowej planowali swoje życie na emeryturze. Oto niektóre z nich:

¹⁵⁵ Por.: T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 2010, s. 302.

Był początek 2012 roku. W pracy szykowała się następna reorganizacja, no i zaczęto mówić o zwolnieniach. Zdecydowałam się: od lipca idę na emeryturę. Już od jakiegoś czasu robiłam sobie plany, co będę wtedy robić (...). W planach miałam zapisać się na kurs angielskiego, zacząć jeździć do opery, teatru, kina (na to zawsze brakowało czasu), nauczyć się pływać, zacząć intensywniej ćwiczyć, może częściej jeździć na rowerze, chodzić na spacer, no i może wreszcie zrobić remont mieszkania (kobieta, wykształcenie średnie, bankowiec).

W pracy przez okno zobaczyłam grupę kobiet, które szły na zakończenie roku akademickiego. Były to panie pięknie ubrane, uśmiechnięte, rozgadane. Pomyślałam: ja też, będąc na emeryturze, dołączę do nich (kobieta, wykształcenie średnie, referent ds. administracyjnych).

Snucie planów na czas emerytury jest częstą praktyką podejmowaną przez przyszłych emerytów, co potwierdzają badania CBOS-u, przeprowadzone w grudniu 2009 roku. Wykazały one, że respondenci jeszcze nie pobierający świadczeń emerytalnych planują swoją przyszłość na emeryturze, uwzględniając przede wszystkim swoją potrzebę aktywności do późnego wieku w wielu obszarach funkcjonowania¹⁵⁶.

Fragmenty wspomnień z pierwszego okresu przejścia na emeryturę wskazują na jakże trudny proces adaptacji do emerytury, który dla wielu osób stanowi moment przełomowy w życiu.

Oto najciekawsze wypowiedzi seniorów:

Moment przejścia na emeryturę wspominam jako uczucie ulgi. Nareszcie... Po tylu latach pracy i obowiązków będę wolna. Wreszcie będę miała czas dla siebie, dla swoich zainteresowań i przyjemności. Nic nie muszę: ani stawiać się na godzinę, ani wychodzić o określonej godzinie, ani zabierać pracy do domu, żadnych zawodowych obowiązków. [...] Ten błogostan trwał mniej więcej 2–3 miesiące, kiedy udało mi się zregenerować siły, tak jakbym była na dłuższym urlopie. Ale potem stopniowo pojawiała się pustka. Spotkania z moimi koleżankami, na które nie miałam czasu pracując, teraz też były sporadyczne. Część jeszcze pracowała, a inne pochłonęła opieka nad wnukami. Mój mąż nigdy nie był osobą zbyt towarzyską, wolał spędzać czas w domu, przed telewizorem, a nie na wyjściach do kina, teatru czy znajomych. Dorosłe dzieci też były zajęte swoimi sprawami. Nagle zrobiło się za dużo czasu, którego mi tak kiedyś brakowało. Zaczęłam się nudzić. Każdy dzień był podobny

¹⁵⁶ Fundacja CBOS, Raport: Sytuacja ludzi starszych..., 2009, nr 160.

do poprzedniego i nawet uwielbiane książki nie zdołały go wypełnić. [...] Przystałam o siebie dbać, bo po co, skoro i tak cały dzień siedzę w domu. Zaczęłam chorować, a może nawet bardziej wyszukiwać sobie różne schorzenia. Grafik wizyt u lekarzy- specjalistów co miesiąc bardziej się wydłużał, co pozwoliło mi wypełnić czas.[...] Życie zaczęło dla mnie powoli tracić sens. I to poczucie, że jestem nikomu niepotrzebna (kobieta, wykształcenie średnie, lat 64)

Zachłystywałam się „pierwszymi dniami wolności”, kiedy mogłam, nie patrząc na zegarek, zorganizować sobie życie. Był to jednak jałowy czas – nie dla mnie. Wszechobecna pustka wyczierała z każdego kąta (kobieta, wykształcenie wyższe, lat 65).

Nie przepadałam za moją pracą. Była dość nudna, monotonna. Byłam zadowolony kiedy znalazłem się na emeryturze i mogłem zająć się ukochaną działką. Ale zimą? Sam się zdziwiłem, że zaczęło mi brakować pracy i moich kolegów. Wpadałem nieraz do zakładu porozmawiać i zapytać co słychać (mężczyzna, lat 67, wykształcenie średnie).

W wieku 60 lat przeszłam na emeryturę. Dzieci opuściły dom rodzinny, także zostaliśmy z mężem sami. Trzy lata temu dzieci wraz z rodzinami wyemigrowały za granicę i był to dla mnie smutny okres bez dzieci, wnuków, rodziny. Czułam się nikomu niepotrzebna. Mój dzień zaczynał się dość późno, wstawałam o 9-tej, śniadanie, zakupy, obiad, sprzątnięcie, mycie naczyń, oglądanie telewizji, czasem jakaś książka lub gazeta, dzień podobny do dnia (kobieta, 65 lat, wykształcenie zawodowe).

Z wypowiedzi seniorów wynika, że początkowy okres emerytalny można podzielić na dwa etapy. Bezpośrednio po przejściu na emeryturę pojawia się euforia, zadowolenie i uczucie ulgi, trwające jednak krótko – kilka tygodni lub najwyżej kilka miesięcy. Stadium to można nazwać wczesno emerytalnym miesiącem miodowym. Wydaje się, że wówczas organizm nastawiony jest na odpoczynek od pracy zawodowej i wyeliminowanie stresu z nią związanego. Fazie tej towarzyszył także optymizm, co można wiązać z myśleniem seniorów o samorealizacji i planach urzeczywistnienia własnych potrzeb, na które nie było czasu wcześniej, a także większą swobodą.

Respondenci zauważyli, że szybko jednak pojawiły się zupełnie odmienne stany psychiczne, nieodłącznie związane z nagłym nadmiarem wolnego czasu i zawężonym zakresem kontaktów interpersonalnych, zwłaszcza w przypadku braku rodziny. Można określić je jako stadium

emerytalnej marginalizacji. Seniorzy podkreślają uczucie pustki, jaka się nagle pojawiła, świadomość odsunięcia od udziału w życiu, poczucie dyskryminacji, brak perspektyw. Daje się również zauważyć, że nadmiar wolnego czasu, który w pierwszym stadium wydawał się sprzymierzeńcem w realizacji planów, w drugiej fazie stał się inhibitorem utrudniającym proces przystosowania i powodującym u starszego człowieka poczucie bezużyteczności.

Ta sytuacja spowodowała pojawienie się trzeciego stadium, które można nazwać poszukiwaniem roli. Emeryci starają się znaleźć wówczas swoje miejsce w zmienionej rzeczywistości. Wielu seniorów angażuje się w różne rodzaje aktywności, przybierające charakter rodzinny (opieka nad wnukami czy innymi domownikami), rekreacyjny, kulturalny. Jednak, jak wykazał cytowany wyżej raport z badań CBOS-u, mimo iż ludzie w wieku przedemerytalnym deklarują prowadzenie aktywnych form życia na emeryturze, to po jej osiągnięciu ich plany rzadko są realizowane. Większość seniorów ostatecznie zadowala się bierną formą spędzania czasu (głównie oglądanie telewizji)¹⁵⁷.

Postawy te nie dotyczą jednak słuchaczy UTW, którzy odnaleźli swoją życiową rolę i sens życia po zapisaniu się w szeregi studentów, na co wskazują wszyscy seniorzy w wypowiedziach autobiograficznych. Uniwersytet stał się sposobem na wypełnienie ich życia w aktywny sposób. Jak widać są to osoby, które nie przyjmują „postawy bujanego fotela”, nie są skłonne przyglądać się życiu z dystansu, rezygnując z kontaktów społecznych. Nie chcą odsunąć się od tętniącego różnymi sprawami życia (teoria wycofania się z życia E. Cunnis i W. E. Henry)¹⁵⁸. Są raczej nastawione na wysoką aktywność i twórcze spożytkowanie wolnego czasu. Ponadto wśród tych seniorów zostaje zaspokojona potrzeba przynależności do grona słuchaczy, co umożliwi im zawieranie nowych lub podtrzymywanie dawnych kontaktów towarzyskich, a dzięki temu niwelowanie poczucia osamotnienia.

O zmianach, jakie nastąpiły w ich życiu badani wypowiedzają się następująco:

Wcześniej jako emerytka cierpiałam na nadmiar wolnego czasu. Teraz nie mam tego problemu.(...) Teraz już budząc się rano, nie mam przed sobą „ pustego” dnia (kobieta, lat 68, wykształcenie wyższe).

¹⁵⁷ Fundacja CBOS, *Raport: Sytuacja ludzi starszych...*, 2009, nr 160.

¹⁵⁸ O. Czerniawska, *Drogi i bezdroża...*, s. 127.

Gdyby nie przynależność do społeczności Uniwersytetu, na pewno nie mógłbym obejrzeć tylu interesujących spektakli. Nie żałuję tego, mimo że mój wolny czas na inne zajęcia znacznie się ograniczył. Poznałem sporo interesujących, pełnych werwy seniorów. Spotkania integracyjne, w których uczestniczymy, pozwalają lepiej się poznać, cieszyć się dniem dzisiejszym i nie poddawać „starczej melancholii” (mężczyzna, lat 74, wykształcenie wyższe).

Obudziłam się o 6:40 i już się cieszę: to dzień kiedy spotkam się ze znajomymi z UTW. Wymienimy uśmiechy, a nawet z wieloma uściśniemy się, bo to sympatyczni ludzie (kobieta, lat 62, wykształcenie średnie).

Moim zdaniem do tego Uniwersytetu trafili ludzie, którzy coś potrafią, którym chce się coś zorganizować dla dobra wszystkich. Są tutaj ludzie z pasją. Chciałabym, aby ludzie młodzi mieli w sobie tyle energii, optymizmu, pogody ducha, chęci do życia co my – studenci Trzeciej Młodości. Nikt z nas nie myśli ile naprawdę ma lat. Najważniejsze na ile się czujemy. Obce nam słowo „nuda” (kobieta, J.).

Potwierdzeniem ważnej roli, jaką odgrywa Uniwersytet w życiu jego uczestników jest wynik innego pytania zadanego seniorom. Badani mieli się wypowiedzieć, jakich rad udzieliliby swoim rówieśnikom, którzy wstępują aktualnie w wiek emerytalny. Przede wszystkim respondenci doradzaliby innym seniorom, aby zapisali się na zajęcia Uniwersytetu. Niektórzy piszą o potrzebie aktywności, zwłaszcza intelektualnej, to jest udział w wykładach, kursach, odbiorze dóbr kultury, co zdaniem respondentów pozwala zachować sprawność umysłu do późnej starości. Większość z nich jest przekonanych, że można to zrealizować poprzez uczestnictwo w UTW.

Troje badanych doradzałoby swoim kolegom spotkania z ludźmi, ponieważ pozostawanie w domu powoduje, że człowiek starzeje się znacznie szybciej i traci sens życia. Dodatkowo radzą znaleźć hobby, być optymistą, dbać o zdrowie i dobrze się odżywiać.

Generalnie z wypowiedzi seniorów można wysnuć wniosek, że badana grupa składa się w większości z osób o sporej pogodzie ducha, nastawionych na aktywność i integrację ze swoim środowiskiem uniwersyteckim, co przynosi im korzyści zarówno z psychologicznego, społecznego, jak i medycznego punktu widzenia. Poza tym widać, że większość z nich silnie identyfikuje się ze swoją instytucją.

Wnioski

Proces adaptacji do emerytury jest zjawiskiem wieloaspektowym i trudnym, na co wskazały powyższe wyniki badań. Dla wielu osób stanowi punkt zwrotny na trajektorii życia ludzkiego. Praca zawodowa jest bowiem jednym z najważniejszych obszarów działalności człowieka, wokół którego organizują sobie życie. Wycofanie z roli zawodowej dla wielu seniorów jest równoznaczne z utratą pozycji społecznej i zepchnięciem na margines społeczeństwa. I chociaż niektórzy seniorzy podkreślali, że z uwagi na zmęczenie pracą, z ulgą podjęli decyzję o przejściu na emeryturę, to jednak w niedługim czasie pozytywne emocje opadły, a ich percepcja okresu emerytury zaczęła wiązać się ze stanem wyłączenia z życia społecznego.

Wyniki badań wskazują jednak na fakt, że wycofanie z aktywności zawodowej wcale nie musi oznaczać przyjęcie postawy niezaangażowanej, wegetatywnej. Może także stworzyć możliwości poszukania innych strategii, które pozwolą na dalsze twórcze działanie na rzecz siebie i innych i poskutkują poczuciem pełnowartościowego uczestnika życia społecznego. Jak widać seniorzy KDUTW przyjęli właściwą postawę wobec emerytury i starości, gdyż po zakończeniu kariery zawodowej potrafili znaleźć nową rolę życiową w postaci aktywności edukacyjnej, która zdecydowanie pomogła im w trudnym procesie przystosowania do emerytury.

Wiele zależy jednak od samych seniorów, ich podejścia do procesu starzenia się, aktywizacji życiowej, optymizmu wobec nowego etapu życia, który jak wykazały powyższe badania, może być satysfakcjonujący i dający poczucie sukcesu.

Pragnę jeszcze odnieść się do samych warsztatów autobiograficznych, które seniorzy powitali jako kolejną ciekawą i rozwijającą formę zajęć. Ćwiczenia odwołujące się do przeszłości i bogatego doświadczenia starszej generacji stworzyły możliwość podjęcia głębszej refleksji nad swoim życiem. Pomogły przypomnieć sobie pewne specyficzne wydarzenia z życia, którym seniorzy nie nadawali szczególnego znaczenia. Dopiero w trakcie warsztatów zdarzenia te mogły zostać uświadomione i wyeksponowane oraz przelane na papier. Warto zwrócić uwagę, że w starszym wieku mówienie o sobie, o swoim życiu, wspomnianie jego etapów często zaspokaja potrzebę refleksji autobiograficznej. Seniorzy czują potrzebę mówienia i chcą być wysłuchani. Dla niektórych słuchaczy zajęcia

stanowiły swoiste katharsis, dały też szansę wyrzucenia z siebie nagromadzonych emocji. „Praca z autobiografią wspomagającą kreatywność człowieka, pozwalająca mu na tworzenie otwartego i modyfikowalnego projektu życia, wydaje się uzasadniona i pomocna. Analiza i rekonstrukcja autobiografii pozwala odkrywać i rozwijać tkwiące w każdym z nas zasoby i predyspozycje, nadawać sens i wartość przeżywanym doświadczeniom, poszukiwać różnych sposobów spełniania się w codziennych działaniach¹⁵⁹”.

Dlatego poprzez tego rodzaju zajęcia warto zachęcać seniorów do badania swojej biografii, która może pomóc im w dookreśleniu własnej tożsamości.

Zakończenie

W niniejszym opracowaniu starość została ukazana jako okres wielu zmian, jak i wielu problemów, obejmujących sferę biologiczną, psychologiczną i społeczną. Został poruszony także demograficzny aspekt starości oraz socjalno-prawny, związany ze świadczeniami społecznymi. Z powyższych rozważań wynika, że proces starości jest procesem długotrwałym, złożonym i wielowymiarowym. Przeżywany jest przez każdą jednostkę w inny sposób, zatem nie istnieje jeden obraz starości, ma ona dla każdego wymiar indywidualny i subiektywny.

Badania opinii społecznych dotyczące starości są ważnym elementem diagnozy sytuacji seniorów, gdyż kształtują społeczny sposób postrzegania ludzi starszych, stereotypów z nimi związanych, barier w ich aktywności, co w znacznym stopniu decyduje o jakości życia tej grupy. Ponadto wzrost udziału seniorów w społeczeństwie ma znaczenie dla wszystkich dziedzin życia społeczno-ekonomicznego, zatem tym bardziej ważna staje się eksploracja tego problemu i szukanie rozwiązań dla zaspokojenia ich potrzeb i oczekiwań.

Wyniki badań zawarte w niniejszej publikacji mogą posłużyć wielu podmiotom, ważne będą dla władz politycznych różnego szczebla, gdyż nadal istotnym problemem jest poszukiwanie takich rozwiązań systemowych, które zapewniłyby seniorom należyte miejsce w społeczeństwie i tworzyły warunki do godnego życia.

¹⁵⁹ K. Lasocińska, J.K. Wawrzyniak, *Autobiografia...*, s. 13.

Wyniki mogą też okazać się przydatne dla młodszych generacji. Stanowią materiał pomocny w zrozumieniu potrzeb i oczekiwań ludzi starszych, współpracy międzypokoleniowej, integracji społecznej. Dlatego w ocenie autorki zagadnienia gerontologiczne powinny znaleźć miejsce w programie nauczania na uczelniach pedagogicznych, stanowiąc oddzielny przedmiot na wszystkich studiowanych specjalnościach. Wiedza z tego zakresu pozwoli młodym ludziom lepiej poznać okres starości i przygotować się do niego, a także uświadomić im nieuchronność upływu czasu w życiu ludzkim, która dotyczy każdego.

Powyższe wyniki badań mogą także stanowić sugestię dla uniwersytetów trzeciego wieku, zwłaszcza nowo powstałych, dostarczając odpowiedzi w zakresie organizacji kształcenia czy poszerzania oferty edukacyjnej i proponowania form, które realizują potrzeby seniorów i są dla nich najbardziej atrakcyjne.

Niniejsze opracowanie ma stanowić także zachętę dla samych seniorów, przeżywających trudny okres adaptacji do emerytury i będących na etapie poszukiwania swojego miejsca w nowej rzeczywistości. Chodzi o uświadomienie starszej generacji, że dzisiejszy świat, w związku z przeobrażeniami cywilizacyjnymi i rozwojem nowoczesnych technologii, wymusza inny styl życia, nastawiony na aktywność i twórcze działanie. Sama starość, jak głosi teoria Roberta Havighursta¹⁶⁰, jest etapem pełnym nowych wyzwań i zadań, wymagających akceptowania ustawicznych zmian dokonujących się w środowisku życia. Ale jednocześnie należy pamiętać, że każdy człowiek jest indywidualnością, a zatem, zgodnie z ideą podmiotowości, powinien mieć możliwość wyboru własnego stylu życia i związanej z nim aktywności. Publikacja może też zachęcić seniorów do uczestnictwa w instytucjach promujących edukację będących kolejnym miejscem uczenia się w ciągu życia, zgodnie z ideą kształcenia permanentnego.

Zdaję sobie sprawę, że materiał zawarty w publikacji nie wyczerpuje wszystkich zagadnień związanych ze zjawiskiem starzenia się i starości, a przeprowadzone badania nie dają podstaw do generalizacji otrzymanych wyników w odniesieniu do całej grupy seniorów. Warto jednak przyjrzeć się codziennemu funkcjonowaniu osób starszych, zarówno przez pryzmat ich opinii, jak i z perspektywy społeczeństwa, gdyż to dłuższe spojrzenie na sprawy starszej generacji może stanowić istotny element diagnozujący określony wycinek rzeczywistości senioralnej.

¹⁶⁰ R. Havighurst, *Adjustment...*, passim.

Bibliografia

- Bandura A., *Human agency in social cognitive theory*, „American Psychologist” 1989, nr 44.
- Beauvoir S., *Starość*, przeł. Z. Styszyńska, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa 2011.
- Bruhn J., *Efekt grupy. Spójność społeczna i jej konsekwencje dla zdrowia*, przeł. A. Plisiecka, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej, Warszawa 2011.
- Brzezińska R., *Akomodacja życiowa seniorów – słuchaczy Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2014, t. 38.
- Brzezińska R., *Aktywny wiek senioralny. Z badań nad działalnością Kujawsko-Dobrzyńskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Włocławek 2014.
- Brzezińska R., *Miejsce i pozycja seniorów w odbiorze społecznym*, w: R. Brzezińska (red.), *Senior w świecie pasji i zainteresowań*, Wydawnictwo Kujawskiej Szkoły Wyższej, Włocławek 2019.
- Brzezińska R. (red.), *Seniorzy w społecznych identyfikacjach*, „Zeszyty Naukowe KSW” 2017, t. 44.
- Brzezińska R. (red.), *Senior w świecie pasji i zainteresowań*, Wydawnictwo Kujawskiej Szkoły Wyższej, Włocławek 2019.
- Cavanaugh J.C., *Starzenie się*, w: *Psychologia rozwojowa*, P.E. Bryant, A.E. Dolman (red.), przeł. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań 1997.
- Chabior A., Szplit A., *Ageing and Old Age as a Task-Health, Activation, Development, Integration*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2014.
- Chabior A., *Potrzeby osób starszych*, w: A. Fabiś, J. K. Wawrzyniak, A. Chabior, *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2017.
- Chętkowski D., *Nauczyciele liczą ile do emerytury*, Internet, <https://chetkowski.blog.polityka.pl> [dostęp: 24.08.2019].

- Comfort A., *Dlaczego się starzejemy*, przeł. J. Radzicki, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- Czapiński J., Błędowski P., *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2014.
- Czerniawska O., *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii. Szkice i rozprawy*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2000.
- Czerniawska O. (red.), *Style życia w starości*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 1998.
- Czerniawska O., *Przedmowa*, w: *Autobiografia jako twórcze wyzwanie. Scenariusze warsztatów biograficznych*, K. Lasocińska, J.K. Wawrzyniak (red.), Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2013.
- Czerniawska O., *Uczenie się jako styl życia*, w: M. Dziegielewska (red), *Przygotowanie do starości. Materiały z konferencji gerontologicznej*, Zakład Oświaty Dorosłych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.
- Day C., *Nauczyciel z pasją. Jak zachować entuzjazm i zaangażowanie w pracy*, przeł. T. Kościuczuk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
- Delors J., *Edukacja. Jest w niej ukryty skarb. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do Spraw Edukacji dla XXI wieku*, przeł. W. Rabczuk, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Warszawa 1998.
- Dominicé P., *Uczyć się z życia. Biografia edukacyjna w edukacji dorosłych*, przeł. M. Kopytowska, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2006.
- Drabik L., Sobol E. (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 2007.
- Dubas E., *Edukacja dorosłych w sytuacji samotności i osamotnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000.
- Dubas E., Czerniawska O. (red), *Drogi edukacyjne i ich biograficzny wymiar*, Biblioteka Edukacji Dorosłych, t. 27, Warszawa 2002.
- Dubas E., Stelmaszczyk J. (red.), *Biografie edukacyjne: wybrane konteksty*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
- Dubas E., Stelmaszczyk J. (red.), *Biografie i uczenie się*, Łódź 2015.
- Dubas E., Stelmaszczyk J. (red.), *Biografie i uczenie się*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015.
- Dyczewski L., *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1994.

- Dziennik Gazeta Prawna, *Świadczenia prawne dla nauczycieli*, Internet, <https://serwisy.gazetaprawna.pl/emerytury-i-renty/artykuly/1437920,swiadczenia-kompensacyjne-dla-nauczycieli.html> [dostęp: 04.11.2019].
- *Europejskie Badanie Dochodów i Warunków Życia, 2016*, Internet, https://www.dochody_i_warunki_zycia_ludnosci_polski_raport_z_badania_eu-silc_2016 [dostęp: 20.03.2017].
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Komu żyje się najtrudniej?*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2018, nr 106.
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, Warszawa 2010, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2010, nr 2 [dostęp: 23.08.2014].
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Polacy wobec własnej starości*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2012, nr 94 [dostęp: 23.08.2014].
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Portret społeczno-demograficzny seniorów*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2016, nr 160 [dostęp: 23.08.2014].
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Prestiż zawodów*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2013, nr 164 [dostęp: 23.08.2014].
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Przed obniżeniem wieku emerytalnego: jak zatrzymać Polaków na rynku pracy*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2017, nr 67 [dostęp: 21.08.2018].
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Sposoby spędzania czasu na emeryturze*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2012, nr 106 [dostęp: 23.08.2014].
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Sytuacja ludzi starszych w społeczeństwie. Planowanie a rzeczywistość*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2009, nr 160.
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Sytuacja społeczno-ekonomiczna seniorów*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2019, nr 129.
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Wartości i normy*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2013, nr 111.
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, *Zdrowie i prozdrowotne zachowania Polaków*, Internet, <https://www.cbos.pl>, 2016, nr 138.
- Gibbs G., *Analizowanie danych jakościowych*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.

- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość: „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Główny Urząd Statystyczny, *Jak się żyje ludziom starszym w Polsce*, Warszawa 2012, Internet, www.cbos.pl [dostęp: 23.08.2014].
- Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura ludności oraz ruch naturalny w przekroju naturalnym*, stan na dzień 31.12.2019, opublikowane 30.04.2020, Internet, <https://www.stat.gov.pl/obszary tematyczne/ludność> [dostęp: 23.11.2020].
- Główny Urząd Statystyczny, *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, GUS, Warszawa 2009.
- Główny Urząd Statystyczny, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych w 2018 roku*, Warszawa 2019.
- Godlewski G., *Animacja kultury. Doświadczenie i przyszłość*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2002.
- Griese H. M., *Socjologiczne teorie młodzieży*, przeł. J. Dąbrowski, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 1996.
- Halicka M., *Satysfakcja życiowa ludzi starych*, Akademia Medyczna, Białystok 2004.
- Hajduk E., *Kulturowe wyznaczniki biegu życia*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 2001.
- Halicki J., *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej*, Trans Humana, Białystok 2000.
- Halicki J., *Pomysłne starzenie jako jedna z kluczowych kategorii późnej dorosłości*, w: E. Dubas (red.), *Człowiek dorosły istota (nie) znana?* Wydawnictwo Naukowe Novum, Łódź–Płock 2005.
- Harwas-Napierała J., Trempała B. (red), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Havighurst R., *Adjustment to retirement: a cross-national study*, Assen: van Gorcum, 1969.
- Hill R.D., *Pozytywne starzenie się*, przeł. M. Lipa, Laurum, Warszawa 2010.
- Hryniewicz J. (red.), *O sytuacji ludzi w starszym wieku*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2012.

- Instytut Badań Edukacyjnych, *Liczą się nauczyciele. Raport o stanie edukacji 2013*, Warszawa 2014.
- Instytut Badań Edukacyjnych, *Pozycja społeczno-zawodowa nauczycieli*, Warszawa 2015.
- Jolly R., *Raport GlobalAge Watch Index 2013*, HelpAge International, London, Internet <https://www.helpage.org> [dostęp: 08.09.2014]
- Jopkiewicz A., Trafiałek E., *Trzeci wiek bez starości*, Wydawnictwo Uczelniane Wszechnicy Świętokrzyskiej, Kielce 2000.
- Juraś-Krawczyk B., *Wybrane obszary badawcze andragogiki*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2007.
- Kałuża D., Szukalski P., *Jakość życia seniorów w XXI wieku*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2010.
- Kamiński A., *Wychowanie do starości jako czynnik adaptacji ludzi starszych do nowoczesnego społeczeństwa*, w: A. Kamiński (red.), *Studia i szkice pedagogiczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Kaźmierska K., *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, w: M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa: praca zbiorowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996.
- Kaźmierska K., *Metoda biograficzna w socjologii: antologia tekstów*, NOMOS, Kraków 2012.
- Konieczna-Woźniak R., *Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce. Profilaktyczne aspekty edukacji seniorów*, Eruditus, Poznań 2001.
- Korzeniewska A.H., *Oczekiwania osób starszych w aspekcie działalności Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Działdowie*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Informatyki i Ekonomii Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, Olsztyn 2009.
- Koźmińska I., Olszewska E., *Wychowanie przez czytanie*, Warszawa 2010.
- Kupisiewicz Cz., Kupisiewicz M., *Słownik Pedagogiczny*, Warszawa 2009.
- Kwiatkowska H., *Tożsamość nauczycieli. Między anomią a autonomią*, Gdańsk 2005.
- Lasocińska K., Wawrzyniak J.K., *Autobiografia jako twórcze wyzwanie*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2013.

- Leszczyńska-Rejchert A., *Człowiek starszy i jego wspomaganie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2005.
- Masłowski A., *Motywacja i osobowość*, przeł. J. Radzicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Matlakiewicz A., Solarczyk-Szwec H., *Dorośli uczą się inaczej: andragogiczne podstawy kształcenia ustawicznego*, Wydawnictwo Centrum Kształcenia Ustawicznego, Toruń 2009.
- Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2018*, Warszawa 2019.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. 3, Warszawa 2001.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. 10, Warszawa 2007.
- Orzechowska G., *Samocena aktywności osób starszych zamieszkujących różne środowiska*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2002, nr 7, s. 42.
- Ossowska M., *Koncepcja pokolenia*, „Studia socjologiczne” 1963, nr 2.
- Pakuła M., *Postawy osób starszych wobec edukacji*, Lublin 2010.
- Pikuła N., *Senior w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Borgis, Warszawa 2013.
- Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2003.
- Pilch T., Bauman T., *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 2010.
- Piorunek M., *Biografia zawodowa człowieka – subiektywno-przeżyciowe i obiektywno-historyczne konteksty przebiegu życia*, „Studia Edukacyjne” 2010, nr 14.
- Półturzycki J., *Dydaktyka dorosłych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Prawo o Stowarzyszeniach, Dz. U. z 1989 r., nr 20, poz. 104, ze zmianami: Dz. U. z 2011 r., nr 79, poz. 855.
- Przecławski A., *Wychowanie – pedagogika wzorów czy spotkanie pokoleń*, „Nauka w kręgu myśli Jana Pawła II” Warszawa 2005, nr 3.
- Rada Języka Polskiego, *Sprawozdanie o stanie ochrony języka*, Internet, http://www.rjp.pan.pl/images/Sprawozdania_o_stanie_ochrony_j%C4%99zyka/2003-2004.pdf [dostęp: 04.09.2020].
- Regionalny Ośrodek Pomocy Społecznej, *Uczenie się przez całe życie – możliwości nauki dla seniorów*, ROPS, Toruń 2015.

- Rembowski J., *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1984.
- Rosenthal G., *The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling*, „Qualitative Inquiry” 2003, Vol. 9, No 6.
- Steuden S., Stanowska M., Janowski K., *Starzenie się z godnością*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2011.
- Susułowska M., *Bilans życiowy ludzi starych*, w: *Encyklopedia seniora*, I. Borsow (red.), Warszawa 1986.
- Susułowska M., *Psychologia starzenia się i starości*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
- Szarota Z., *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004.
- Szatur-Jaworska B., Błedowski P., Dziegielewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza Aspra - JR, 2006.
- Szmidt K., *Epifania i doświadczenie krystalizujące w biografii twórczej – próba zarysowania pola badawczego*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, 2012, nr 4(60).
- Szukalski P., *Co łączy pokolenia? Więż międzypokoleniowa z perspektywy polityki społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 10.
- Szukalski P., *Dyskryminacja osób starszych*, „Demografia i Gerontologia Społeczna. Biuletyn Informacyjny”, R. 2011, nr 5.
- Szukalski P., Szatur-Jaworska B. (red.), *Aktywne starzenie się*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
- Trafiałek E., *Starzenie się i starość. Wybór tekstów z gerontologii społecznej*, Wszechnica Świętokrzyska, Kielce 2006.
- Trafiałek E., *Żyj, pracuj i ucz się długo*, „Horyzonty Edukacji” 2011, nr 1.
- Tripp D., *Zdarzenia krytyczne w nauczaniu: kształtowanie profesjonalnego osądu*, przeł. K. Kruszewski, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1996.
- Trzebiński J., *Problematyka narracji we współczesnej psychologii*, w: B. Janusz, K. Gdowska, B. de Barbaro (red.), *Narracja. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Urbaniak-Zajac D., Kos E. (red.), *Badania jakościowe w pedagogice*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela, art. 88, Dz. U. z 1982 r., nr 3, poz. 19.

- Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, obowiązująca od 1 stycznia 1999 roku, Dz. U. z 1998 r., nr 162, poz. 1118.
- Ustawa z dnia 22 maja 2009 roku o nauczycielskich świadczeniach kompensacyjnych, Dz. U. nr 97, poz. 800 ze zmianami.
- Ustawa z dnia 11 maja 2012 r. o zmianie ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 6 czerwca 2012 r., poz. 637.
- Ustawa z 16 listopada 2016 r. o zmianie ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, Dz. U. 2017, poz. 38.
- Wiatrowski Z., *Dorastanie, dorosłość i starość człowieka w kontekście działalności i kariery zawodowej*, Instytut Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut Badawczy, Radom 2009.
- Wiatrowski Z., Mandrzejewska-Smól I., Aftański A., *Pedagogika pracy i andragogika z myślą o dorastaniu, dorosłości i starości człowieka w XXI wieku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Włocławek 2008.
- Wiśniewska E., *Starsi i młodszy w dialogu międzypokoleniowym*, „Społeczeństwo – Edukacja – Język” 2017, t. 6.
- Witkowski L., *Tożsamość i zmiana*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1988.
- Włodarek J., Ziółkowski M. (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, PWN, Warszawa–Poznań 1990.
- Woźniak Z., *Solidarność międzypokoleniowa w starzejącym się świecie – perspektywy i zagrożenia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2012, t. 74.
- Ziębińska B., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2010.
- Zych A. (red.), *Poznać, zrozumieć i zaakceptować starość*, Over Group, Łask 2012.